

Rooilijn

Tijdschrift voor wetenschap en beleid in de ruimtelijke ordening

Stelling
Rijksinterventie
voor bereikbaarheid

Achtergrond
De staat van de
stadsrand

Balans voor het
beschermen en
benutten van
buitenplaatsen

Ontwerpend
onderzoek
onmisbaar voor
gebiedsontwikkeling?

InBeeld
Hoveren tussen
beweging en
stagnatie

Ontwikkeling
zonder plan: kansen
en knelpunten

DNA van het dorp

Sociologisch onderzoek
als startpunt voor
participatie

Interview
"Door de schalen
en door de sectoren
heen"

Column
Moderne tijden

Colofon

Rooilijn

Postbus 15690
1001 ND Amsterdam
info@rooilijn.nl
www.rooilijn.nl

Jaargang 52 / Nummer 2 / 2019

Oplage: 1.100
ISSN 13802860

Rooilijn is een uitgave van de
Faculteit der Maatschappij
en Gedragwetenschappen,
Afdeling Geografie, Planologie en
Internationale Ontwikkelingsstudies
van de Universiteit van Amsterdam.

Lid worden

Door lid te worden steunt u het
Nederlandse tijdschrift voor weten-
schap en beleid en wordt de Rooilijn
bij u thuis bezorgd. Meld u aan via de
website, de mail of per briefkaart.

33,50 euro per jaar (studenten)
50,50 euro per jaar (particulieren)
80,00 euro per jaar (instellingen)

15,00 euro los nummer inclusief
verzendkosten
4,49 euro los nummer digitaal

U kunt Rooilijn ook helpen door geld
te doneren, maak een bedrag naar
keuze over naar rekeningnummer
NL19DEUT0540408484, ten name
van Universiteit van Amsterdam,
onder vermelding van C.2580.0003 -
gift Rooilijn.

Partners

Hogeschool van Amsterdam,
Urban Technology & Urban
Management
Balance

Kopij

De redactie stelt spontane
toezending van voorstellen voor
artikelen op prijs. Auteurs-
richtlijnen treft u aan op de website.

Advertenties

We overleggen graag over moge-
lijkheden om te adverteren. Neem
contact op via de website of de mail.
Een indicatie van de tarieven vindt
u op de website.

Redactie

Melika Levelt (hoofdredacteur),
Carla Huisman (eindredacteur),
Rosa Slagt (bureauredacteur),
Arend Jonkman (penningmeester),
Jelle Adamse, Cato Allaert,
Jolein Bergers, Like Bijlsma,
Eva Bosman, Astrid Druijff,
Iris van Gent, Gerben Helleman,
Sigrid Heirman, Edwin Hermans,
Lianne Hulsebosch, Diederik de
Koe, Marije Koudstaal, Marie Krop,
Dolly Loomans, Maarten Markus,
Stefan Metaal, Koen Raats,
Jasper Reijenga, Federico Savini,
Kim Carlotta Von Schönfeld,
Gideon Spanjar, Stefan Sweijen,
Andrew Switzer, Amanda Vlieger,
Michelle de Wit, Alexander
Woestenburg

Nummerredactie

Gerben Helleman, Melika Levelt,
Jasper Reijenga (trekkers),
Eva Bosman, Edwin Hermans,
Marie Krop, Stefan Sweijen

Ontwerp en vormgeving

MARK IT ZERO, Amsterdam

Drukwerk

MarcelisDékavé, Alkmaar

Rechten

© Auteurs en Universiteit van
Amsterdam, Afdeling Geografie,
Planologie en Internationale
Ontwikkelingsstudies. Deze uitgave
heeft geen commercieel oogmerk.
Getracht is alle rechthebbenden te
achterhalen. Diegenen die menen
alsnog aanspraak te kunnen doen
op gelden worden verzocht contact
op te nemen. Artikelen uit Rooilijn
mogen niet worden verveelvoudigd,
opgeslagen of openbaar gemaakt
zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de redactie.

Redactioneel

Integraal zoeken

Ooit schreef ik met een studiegenoot over de Provinciale Omgevingsvisie. We waren kritisch en gaven het stuk als titel ‘De wereld in één plan’. Niets mis met de ambitie om sectoraal beleid te doorbreken en meer integraal naar ruimtelijke vraagstukken te kijken, maar waar lagen de grenzen van de integratie van belangen en sectoren? We dachten dat de balans van integraal wel weer terug zou zwiepen naar sectoraal.

Dat hadden we mis, dacht ik toen ik de bijdragen in dit nummer las. Gerdy Verschuure-Stuip beschrijft hoe bij de bescherming van buitenplaatsen steeds grotere structuren in beeld zijn gekomen en daarmee steeds meer belangen. Die moeten integraal in balans worden gebracht. Like Bijlsma en Leo Pols pleiten ervoor de integrale blik ook eens op de stadrand als zelfstandige ruimtelijke categorie te werpen zodat ruimteclaims uit stad en land tegen elkaar afgewogen worden. De zoektocht naar methoden om alle belangen in beeld te krijgen als voorwaarde voor een integrale benadering is nog niet ten einde. Korrie Melis en Hilde Wierda-Boer beschrijven de methode DNA van het dorp. Karin Peeters laat zien hoe sociologisch onderzoek eveneens kan leiden tot een beter zicht op het dorp als startpunt voor ontwikkeling. Hedwig van der Linden en Tom Daamen tonen hoe ontwerpend onderzoek bij gebiedsontwikkeling in steden tot een integraler begrip van de opgaven en mogelijke oplossingen kan leiden.

Mijn voorzichtige antwoord op de vraag naar de grenzen van integraal werken, na lezing van het nummer: de manier van kijken (zie je de stadrand, de buitenplaatszone, of “het dorp als gemeenschap”) beïnvloedt sterk de aspecten die je integraal wil meenemen. Wie van een ander beeld uitgaat, ziet iets anders ontbreken. Wat dit betekent voor de ruimtelijke professional? Hilde Blank zegt in het interview dat ontwerpers over schalen heen moeten kijken, een bredere blik ontwikkelen, nieuwsgierig zijn. Buiten het eigen integrale beeld zoeken, dacht ik. Deze Rooilijn nodigt daar hopelijk toe uit.

Melika Levelt

Hoofdredacteur (m.levelt@hva.nl)

Inhoud

82 Stelling Rijksinterventie voor bereikbaarheid

Maarten Markus
Toon Meelen reageert

84 Achtergrond De staat van de stadsrand

Het grensgebied wordt het
toneel van druk op de regionale
woningmarkt, terwijl specifiek
beleid ontbreekt

Like Bijlsma en Leo Pols

92 Balans voor het beschermen en benutten van buitenplaatsen

Handvaten voor het afwegen
van belangen bij het behoud van
buitenplaatslandschappen
vanuit een historisch perspectief

Gerdy Verschuure-Stuip

102 Ontwerpend onderzoek onmisbaar voor gebiedsontwikkeling?

De 'doorwaadbare plaats' vinden:
waar politiek-maatschappelijk
draagvlak, financiële haalbaarheid
en conceptplan bij elkaar komen

Hedwig van der Linden en Tom
Daamen

110 InBeeld Hoveren tussen beweging en stagnatie

Sonia Mangiapane

120 Ontwikkeling zonder plan: kansen en knelpunten

De omstandigheden die de spontane
stad creëert hebben neveneffecten,
zoals concurrentie.

Harmke Vliet

126 DNA van het dorp

Hoe bewoners zelf kunnen zorgen
dat hun woonplaats een fijne
leefomgeving is en blijft

Korrie Melis en Hilde Wierda-Boer

134 Sociologisch onderzoek als startpunt voor participatie

Met diepte-interviews aandacht
geven aan ervaringen en visies
brengt bewoners op een nieuwe
manier samen

Karin Peeters

140 Interview "Door de schalen en door de sectoren heen"

Interview met Hilde Blank

Marie Krop

144 Recensies

→ Stadsleven, van Richard Sennett
Open Stad

Gerben Helleman

→ Kracht van regionaal ontwerp,
van Francisco Colombo, Jeroen van
Schaick en Peter Paul Witsen
Vijfentwintig jaar ontwerpen
aan Zuid-Holland

Annet Kempenaar

147 Signalementen

→ Transitioning the system

→ Public spaces and urbanity

→ Ng'ambo atlas

→ Kees Christiaanse textbook

→ Circulaire economie in kaart

Gerben Helleman

150 Column Moderne tijden

O. Naphta

Rijksinterventie voor bereikbaarheid

Nederland kent een unieke modal split. Tussen de grote steden is de trein het meest populair. In steden heeft de fiets de voorkeur. Reizen van de zogenaamde groeikernen naar de steden worden overwegend met de auto gemaakt. En alle drie de modaliteitsvormen lijken vast te lopen. De totale capaciteit van de treinen in de ochtendspits wordt regelmatig benut. Fietscongestie- en parkeerproblematiek zijn aan de orde van de dag in steden als Utrecht en Amsterdam. En op de weg wordt filerecord na filerecord gebroken. En juist dat laatste levert meervoudige problemen op. Het wegverkeer zorgt er nog steeds voor dat Nederland de Europese normen voor luchtkwaliteit overschrijdt. Het leidt tot stress bij automobilisten, economische schade en ondermijnt de bereikbaarheid van onze steden.

De stelling: Een integrale rijksinterventie is nodig om de bereikbaarheid in de Randstad te borgen en mobiliteit te verduurzamen. Daarbij is er tegelijkertijd een omslag nodig in het denken. Want meer wegcapaciteit leidt tot meer autoverkeer en filedruk. Meer parkeerplaatsen leidt tot meer autobezit en meer autogebruik. Meer OV-capaciteit kan niet zonder Rijksbreed miljardenplan. En de (elektrische) fiets, een belangrijk alternatief voor korte autoritten, werkt alleen als de fietsinfrastructuur prioriteit krijgt boven ruimte voor de auto. Politiek gezien allemaal onderwerpen die tot impasses kunnen leiden.

De rijksinterventie zal in ieder geval verder moeten gaan dan infrastructurele maatregelen. Het is nodig de aanwezige middelen beter in te zetten en meer sturingsmiddelen te gebruiken om met name forensen en bedrijven tot andere mobiliteitskeuzen te laten overgaan. Dat kan in de eerste plaats met prijs- en tijd gestuurd verkeersmanagement, oftewel rekeningrijden. De piekbelasting in de spits zorgt nu voor congestie, die met data gestuurde prijsincentives goed te managen is. Regio's die ons voor

zijn gegaan zijn succesvol gebleken. Van Stockholm tot London, van Singapore tot Hong Kong. En de Nederlander lijkt dit ook in te zien zo blijkt zelfs uit een nieuwsbericht van de ANWB van 29 januari 2019. De Volkskrant kopte: *'Files en klimaat doen debat over rekeningrijden omslaan'* (Van Lieshout, 2019).

Een tweede interventie betreft deelmultimodaliteit. De fiets en trein combinatie is in Nederland al zeer sterk. Deelmobiliteit verrijkt het palet tussen fiets, trein en auto nog verder. Een grote barrière voor gebruik van een e-scooter, deelauto of ov-fiets is het hebben van een eigen auto. Zeker het traditionele leasebeleid en eigen autobezit vormen een beperking voor mensen om per reisbeweging de best passende modaliteit te kiezen.

Tot slot zal er OV-capaciteit bij moeten komen tussen steden en woonkernen rond steden. De goede voorbeelden zoals de Randstadrail tussen Den Haag en Rotterdam en de Zuidtangent snelbus tussen Haarlem en de Zuidas vragen om herhaling en uitbreiding. Zeker in combinatie met verstedelijking biedt een *transit oriented development*-strategie kansen om stedelijke groei met betere bereikbaarheid gepaard te laten gaan. Er lijkt nu een momentum te zijn voor politieke actie. Dat betekent het omarmen van rekeningrijden, afscheid nemen van de leaseauto en miljardeninvesteringen voor nieuwe ov-verbindingen in combinatie met nieuwe woonwijken.

Maarten Markus (maarten.markus@outlook.com) is redacteur van de Rooilijn Stellingredactie. De stelling snijdt elke uitgave een actueel ruimtelijk thema aan waarop een passende auteur reageert.

Een integrale rijksinterventie zal ongetwijfeld een bijdrage leveren aan het verbeteren van de bereikbaarheid. Rekeningrijden is inderdaad in meerdere regio's in de wereld een succes gebleken. Het goed laten aansluiten van ontwikkelingen in werkgelegenheid, woningen en OV (*transit oriented development*) is een beproefde strategie om autogebruik te beperken. Toch heb ik ook bedenkingen bij de voorgestelde top-down rijksinterventie.

Eindgebruikers nemen namelijk zelf het initiatief voor meer duurzame mobiliteit en betere bereikbaarheid. Juist van de eindgebruikers valt veel te leren. In mijn promotieonderzoek '*Users and the upscaling of innovation in sustainability transitions*' heb ik gekeken naar de gebruikers van autodelen en elektrische auto's. Een integrale rijksinterventie dreigt deze zogenaamde bottom-up processen te missen. Beter aansluiten op bestaande gebruikersacties voor duurzame mobiliteit kan zorgen voor meer politiek draagvlak en een effectievere rijksinterventie.

De stelling benoemt dat het bezitten van een auto een grote barrière vormt voor deelmobiliteit. Dit hoeft echter niet altijd zo te zijn. Peer-to-peer autodelen stelt autobezitters namelijk in staat om hun auto aan te bieden via een platform, zoals Snappcar, en zo te delen met anderen. Deze vorm van autodelen groeit in Nederland sterk. Gebruikers worden daarbij gedreven door een combinatie van financiële en milieumotivaties. Daardoor trekt deze vorm van autodelen een diverse en grote groep gebruikers. Er zijn overigens ook leasemaatschappijen die het delen van leaseauto's toestaan.

Peer-to-peer autodelen lijkt mij een uitstekend model op weg naar volledig gedeelde mobiliteit. Het geeft mensen de gelegenheid te wennen aan delen zonder dat ze hun auto meteen weg hoeven te doen. De overheid

doet er dan ook goed aan om zich aan te sluiten bij deze bottom-up trend met verdere stimuleringsmaatregelen. Een dergelijke beleidsstrategie maakt een deel van de autobezitters ook onderdeel van een bredere coalitie die werkt aan duurzamere mobiliteit. Dit zou wel eens ten goede kunnen komen aan het politiek draagvlak voor de verregaande maatregelen als in de voorgestelde rijksinterventie.

Burgers organiseren zich eveneens in allerlei verbanden om te komen tot meer duurzaamheid of betere bereikbaarheid. Voor mijn onderzoek heb ik een internetforum van Teslagebruikers bekeken. Het is fascinerend om te zien hoe zij een actieve rol spelen in de verspreiding van elektrische auto's. Ze delen kennis, lobbyen voor laadinfrastructuur, bekritisieren waterstof, en gaan actief de strijd aan met eigenaren van fossiele brandstof auto's die op voor hen bestemde laadplaatsen parkeren.

De overheid, ook op Rijksniveau, zou actiever met dit soort bottom-up groepen contact kunnen maken om beleid te ontwikkelen en bij te stellen. Bijvoorbeeld om op tijd op de hoogte te zijn van hoe subsidies eigenlijk worden gebruikt of om problemen met de laadinfrastructuur in kaart te brengen. Zo kan een rijksinterventie effectiever worden gemaakt. Oftewel, een rijksinterventie is belangrijk. Hierbij is het essentieel om aan te sluiten bij bottom-up gebruikersacties, en om informatie en inspiratie op te doen bij eindgebruikers.

Toon Meelen (toon.meelen@ouce.ox.ac.uk) is *research associate* in innovatie en mobiliteit bij de Transport Studies Unit van de University of Oxford.

De staat van de stadsrand

De tweedeling tussen stad en land gaf decennialang richting aan de nationale ruimtelijke ordening. Stadsranden werden hoofdzakelijk gevormd door sectoraal beleid voor woningbouw, restrictief beleid voor de open ruimte en landbouw- en natuurbeleid voor het landelijk gebied.

Rondom de eeuwwisseling ontstonden geleidelijk beleidsconcepten voor de verweving van groen en rood. Na de decentralisatie van het nationale ruimtelijke beleid werden de kaarten echter opnieuw geschud. In dit artikel gaan we in op de verschillen tussen stadsranden, wat betreft verstedelijkingsdynamiek en strategisch groen- en verstedelijkingsbeleid. We schetsen beleidsopties voor stadsranden met nieuwe opgaven in het vizier.

Achtergrond

Like Bijlsma en Leo Pols

De randen van de stad kennen een hoge dynamiek in grondgebruik. Deze dynamiek verschilt per land, door beleid, cultuur en landschap. Sommige stadsranden worden gepland, zoals de Franse *villes nouvelles* en de nieuwe Scandinavische stadsuitbreidingen, andere groeien organisch en ongepland, zoals de Belgische 'nevelsteden' en de Italiaanse *'città diffusa'*. Nederland heeft kenmerken van beide: we zien voorbeelden van strak geplande nieuwbouwwijken, natuurgebieden en recreatieterreinen (Faludi en Van der Valk, 1995; van der Wouden, 2015) en een meer diffuus 'tussenland' met allerlei overgangsvormen, met onder meer bedrijven, winkels, agrarische bebouwing met niet agrarische invulling, sportvelden, volkstuinen en onduidelijke 'restgebieden' die overblijven na doorsnijding van infrastructuur (Frijters e.a., 2004; Hamers, 2009).

Woningbouw, openlucht recreatie en natuurontwikkeling verliep meestal gepland, langs door de rijksoverheid uitgezet ruimtelijk beleid. Landbouw, kantoren en industriële bedrijvigheid verliep daarentegen meer bottom-up, waardoor aantrekkelijke cultuurhistorische landschappen geleidelijk werden verdrongen door verstedelijking, infrastructuur en glastuinbouw. Door deze reeks van aanpassingen en kleine projecten schoof de stadsgrens in kleine stapjes op, zonder dat werd getoetst aan het maatschappelijk belang van het landschap van de stadsrand voor de gebruikers.

Deze geplande en bottom-up verstedelijkingsprocessen vinden plaats binnen een gemeenschappelijke context: de regionalisering van de stadsrand. Stadsranden ontgroeien hun lokale context omdat agrarische, handels- en industriële bedrijven, winkelcentra en recreatievoorzieningen in de stadsrand in het *daily urban system* van verschillende steden komen te liggen. Hierdoor zien de grote gemeenten de stadsranden van de buurgemeenten toenemend als hun domein. Waar na het aflopen van de vinex-opgave de aandacht leek te verschuiven naar bouwen in de steden, neemt de druk op de woningmarkt inmiddels dermate toe dat bouwen langs de randen van de stad weer in beeld komt. Hierin zit een belangrijke spanning: stadsranden gaan overlap-

pen en worden het toneel van, onder andere, druk op de regionale woningmarkt, terwijl op enkele uitzonderingen na geen specifiek beleid voor stadsranden wordt geformuleerd door provincies of intergemeentelijke samenwerkingsverbanden.

Recent verstedelijkingsbeleid

Om de verschillende dynamieken de stadsranden te kaderen, duiken we wat dieper in het recente verstedelijkingsbeleid. Dit werd in 2012 gedecentraliseerd naar de lagere overheden. Wat betreft de woningmarkt, werden in de grote steden nieuwe woningen na 2012 bijna uitsluitend in de stad gebouwd. Slechts zes procent van de woningen werd gebouwd buiten de stedelijke contouren. De middelgrote gemeenten (G40) bouwden 23 procent van hun woningen buiten de stadscontouren. Bij de kleine gemeenten (in de figuur benoemd als 'overig') ligt dit percentage nog hoger: 28 procent. Deze kleine gemeenten tellen elk minder dan 70.000 inwoners, maar huisvesten in totaal een bevolking van ongeveer tien miljoen mensen. Naarmate steden groter worden neemt de concentratie van woningbouw in de bestaande stad dus toe, en andersom: kleine gemeenten bouwen relatief veel langs de stadsranden. De verschillen in dichtheden tussen grote steden en kleinere gemeenten nemen hierdoor toe.

Opvallend is dat de situatie qua verdeling van grond-eigendom precies andersom is. Grotere steden hebben veel grond in eigendom in de stadsranden, waar ze dus niet (meer) bouwen, terwijl kleinere steden daar juist minder grond hebben. Dit opvallende gemeentelijk grondbezit in stadsranden van grote steden (46 procent) wijst erop dat de grote steden een sterke invloed hadden op de ontwikkeling van hun stadsranden. In veel gevallen gaat het hierbij om bufferzones, parken of andere groene bestemmingen, of gemeentelijke haven- en industrieterreinen. Opvallend is ook het relatief hoge percentage rijkseigendommen in de stadsranden van de grotere gemeenten (G4). Dit is een gevolg van een jarenlang strategisch ruimtelijk beleid voor verstedelijking, groen en andere beleidsdoelen. Omdat de stadsranden van de grote gemeenten overlappen met die van hun kleinere

Tabel 1 Beleidsopties voor de stadsrand: kansen & bedreigingen voor gebiedsontwikkeling

RUIMTELIJKE CONCEPTEN	DE STADSRAND ALS RESULTANTE VAN SECTORAAL BELEID Focus op sectorale belangen binnen het lokale krachtenveld	DE STADSRAND ALS SCHAKELZONE TUSSEN STAD EN LAND Focus op verbanden tussen sectoren en regionale afstemming
STADSRAND ALS TRANSITIEGEBIED Voor woningbouw, nutsvoorzieningen, bedrijventerreinen en glastuinbouw	Kans: Ruimte voor lokale ruimteclaims voor woningbouw, energie en bedrijven. Bedreiging: Verdringing natuur- en landschapswaarden en kleinschalige initiatieven door economisch sterke en grootschalige plannen.	Kans: Meekoppeling, meervoudig ruimtegebruik en synergie tussen klimaat, woningbouw en economie op regionaal niveau. Bedreiging: Gezien tempo en urgentie van de energieopgave kan die de andere opgaven overstemmen.
STADSRAND ALS GROENE RUIMTE Hier gaat het om bereikbaar groen en bijvoorbeeld ringparken rond steden ¹	Kans: Een regionaal park of bufferzone tussen stad en land. Bedreiging: De grond in stadsranden is duur, waardoor realisering een stevig beleid en instrumentarium vergt.	Kans: De stadsrand als een gemengd stadslandschap met stadslandbouw, recreatie, natuur en op de stad gerichte bedrijvigheid. De stadsrand als drager van de regionale cultuur en identiteit van de regio ² . Bedreiging: Vraagt om een stevige regionale omgevingsvisie.
STADSRAND ALS EXPERIMENTEER- EN RESERVERUIMTE Voor ontwikkelingen die niet in de stad en niet in het landelijk gebied passen.	Kans: Ruimte voor woningbouw- en landbouwniches en start-ups vanuit specifieke sectorale ontwikkelingen. Dit kan leiden tot lokale differentiatie en een nieuwe lokale stadsrandcultuur. Bedreiging: Het 'recht van de sterkste sector' leidt vaak tot verdringing van zwakkere sectoren.	Kans: Experimenteren met menging van wonen, werken, landbouw, energie en klimaat kan leiden tot nieuwe planningspraktijken en processen. Stimuleren van regionale differentiatie. Ontstaan van nieuwe specifieke niche culturen. Bedreiging: Dergelijke processen zijn complex en kunnen ten koste gaan van spontane ontwikkelingen via bottom-up initiatieven.

1: Een voorbeeld hiervan is het Ringpark Utrecht

2: Een voorbeeld hiervan is het 'stadteland' in de provincie Noord-Brabant

buurgemeenten, zullen zij met verschillende partijen moeten samenwerken om in hun stadsranden iets te bereiken. De middelgrote steden van de G40 bezitten minder grond in de stadsranden. Relatief hebben ze wel veel zeggenschap omdat de stadsrand vaak binnen de eigen gemeentegrens valt en ze niet met andere gemeenten hoeven te onderhandelen over strategische beslissingen.

Actief ontwikkelende partijen, zoals projectontwikkelaars, bezitten weinig grond, maar in vergelijking met het landelijk aandeel (0,1 procent) is het percentage in de stadsranden aanzienlijk groter, met 0,9 procent in de

'overige' gemeenten oplopend tot 1,8 procent gemiddeld in de vier grote steden. Van de bijna elfduizend hectare grond die ontwikkelaars gezamenlijk totaal in bezit hebben, ligt 38,5 procent in de stadsranden van gemeenten met meer dan vijfduizend inwoners. Projectontwikkelaars investeren dus in de stadsranden en lijken daar te anticiperen op functieveranderingen.

Stadsrandprofielen

In de studie naar stadsranden van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) werden stadsranden onderzocht op drie terreinen waarin ze onderling sterk verschillen: woningbehoefte (rode druk),

omgevingsbeleid (groene druk) en grondbezit. In deze studie wordt de rode druk op stadsranden berekend door de woningvraag uit de Welvaart en Leefomgeving scenariostudie van het PBL en het Centraal Planbureau (CPB) te projecteren op de steden. Hierbij wordt berekend welk deel van de woningvraag binnenstedelijk zou kunnen worden opgelost. Het deel van de resterende woningvraag wordt vervolgens geprojecteerd op de stadsranden omdat in de huidige planningslogica en de beleidsvoornemens vooral wordt gebouwd langs de randen van de stad.

Daarnaast worden voor de groene druk alle provinciale verordeningen voor natuur en landschap vertaald naar een eenduidig planologisch regime. Het provinciale omgevingsbeleid voor de groene ruimte laat grote verschillen zien, waardoor de groene druk in de verschillende stedelijke gebieden onderling heel verschillend kan uitpakken. Een “nee, tenzij” formulering is in de ruimtelijke ordening van Nederland een klassieke aanduiding voor restrictief beleid: *nee*, er zijn geen ruimtelijke ontwikkelingen toegestaan die natuur en/of landschap aantasten, *tenzij* er een zwaar maatschappelijk belang in het geding is en alternatieven niet voorhanden zijn. Dit *nee, tenzij* beleid is geprojecteerd op stadsranden waarna de groene druk is ingetekend. Rode en groene druk verschillen dus van aard: rode druk komt voort uit een prognose, groene druk uit actueel omgevingsbeleid. Door in de studie de rode en groene druk in stadsranden met elkaar te confronteren, ontstaan stadsrandprofielen met specifieke uitgangsposities voor elke gemeente voor landschap (groene druk) en woningbouw (rode druk).

Uit de studie blijkt dat stadsranden onderling sterk verschillen. Wanneer de rode en groene druk op twee assen worden gezet ontstaan vier stadsrandprofielen. Veel gemeenten in de kustzone, Amstel- en Vechtstreek, de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe vallen in het kwadrant van hoge rode druk in combinatie met hoge groene druk. De rode druk in de Hollandse kuststeden, Amsterdam, het Gooi, Apeldoorn, Arnhem en Nijmegen is hoog. Deze steden liggen aan grote natuur-

gebieden en hun stadsranden zijn goed beschermd. Voor de kwaliteit van het woonmilieu heeft dit grote voordelen, maar de ruimte om te bouwen is er beperkt.

Bijna de gehele Zuidvleugel bevindt zich in het kwadrant van hoge rode druk in combinatie met lage groene druk. Dit zijn de gemeenten in de open landschappen van de zee- en rivierkleigebieden. Deze gemeenten zitten in een andere positie dan die in de Noordvleugel. Hoewel ook hier de rode druk op de stadsranden aanwezig is, is de bescherming van het landschap minder stringent, waardoor het gemakkelijker is om te bouwen in de stadsranden. De afgelopen decennia is dit tussen Den Haag en Rotterdam al op grote schaal gebeurd, wat heeft geleid tot een versnippering van het landschap. Om de aantrekkelijkheid van deze gebieden als woonmilieu te vergroten, zijn investeringen nodig in nieuwe en goed bereikbare natuur- en recreatiegebieden.

Lage rode druk in combinatie met hoge groene druk komt voor in middelgrote gemeenten als Breda, Eindhoven, Assen, Hilversum en Maastricht, waar de restvraag laag of niet aanwezig is. Het groen heeft er een beschermde status, niet alleen om de verstedelijking, maar ook de oprukkende overlast gevende agro-industrie te weren, zoals bijvoorbeeld in Brabant. De woningopgave is niet groot en/of er is ruimte om woningen te bouwen in de stad. Hier is ruimte om de stadsranden in te richten als groenblauwe schakelzones tussen stad en ommeland.

Ook in gemeenten als Groningen, Enschede en in de regio Parkstad Limburg blijft de woningbouw beperkt. Gezien de in de stad aanwezige ruimte is het ook niet nodig om buiten de stad te bouwen. Hier is sprake van zowel lage rode als groene druk en kan in de stadsranden worden geëxperimenteerd met extensieve functiecombinaties van natuur, land- en tuinbouw, energiewinning en klimaatopgaven.

Metropoolregio Amsterdam

Op welke manier verhoudt het groene omgevingsbeleid in de stadsranden van metropoolregio's zich tot de

woningbouwdruk op die stadsranden? In het volgende deel kijken we nauwkeuriger naar de metropoolregio's en gaan we na op welke manier de ontwikkeling van leidende stadsconcepten in de voorbije decennia de ontwikkeling van de stadsranden heeft beïnvloed. Hierdoor wensen we inzicht te verkrijgen in de krachten die spelen achter de stadsrandprofielen.

Hoge rode en groene druk komen samen in de Metropoolregio Amsterdam (MRA). In het algemeen uitbreidingsplan van Amsterdam (van Rossem, 1993) werden de nieuwe uitbreidingen getekend als vingers van een hand die in het omringende land steken. Deze structuur had als doel bewoners van de stad binnen tien minuten tot aan het groen buiten de stad te brengen. De groene scheggen tussen de vingers zijn tot op vandaag gevrijwaard van verdere verstedelijking en groeiden uit tot beschermde landschappen. Een groot deel van de beschermde grond is in handen van natuurorganisaties, de gemeente en de provincie. Alleen in Waterland en bij Zaandam zijn er meer particulieren en andere eigenaren die grond bezitten in het beschermde gebied. Andere beschermde groengebieden liggen langs de noord- en westzijde van de stad. Dit zijn niet zozeer groene scheggen tussen de vingers, maar wel duidelijk onderdeel van het stadsconcept van de vingers in het land. Dit stadsconcept bleef decennia overeind.

In gebieden waar de groene druk minder is, hebben ontwikkelaars grondposities. Dit zijn gebieden die eerder waren aangewezen voor verstedelijking (zoals de Haarlemmermeer), en plekken waar ontwikkelaars zonder concreet verstedelijkingsplan grond hebben gekocht, zoals in de Purmer, bij Purmerend, waar ontwikkelaars een joint venture hebben opgezet en gronden hebben opgedeeld en herverkaveld. De Bovenkerkerpolder is in zijn geheel aangekocht door een familiebedrijf. Soms hield die beschermde status geen stand, zoals in de Bloemendalerpolder. Dit was een rijksbufferzone waar de grens werd aangepast, projectontwikkelaars vervolgens grond kochten en woningen bouwden. Maar dit zijn uitzonderingen. De stadsranden van Amsterdam bevinden zich

grotendeels op het grondgebied van de naburige (kleinere) gemeenten. De stadsrandprofielen van deze gemeenten lopen sterk uiteen, omdat de mate van rode en groene druk tussen de gemeenten onderling sterk verschilt.

Metropoolregio Rotterdam-Den Haag

In de Metropoolregio Rotterdam Den Haag (MRDH) is sprake van een combinatie van hoge rode druk en lage groene druk. Het verstedelijkingsconcept voor Rotterdam kent een minder consequente geschiedenis. In het eerste regionale algemene uitbreidingsplan van Rotterdam van Witteveen uit 1928 werden woonwijken, maar ook snelwegen, spoorverbindingen en annexaties van buurgemeenten opgenomen (Mens, 1995). De stad zou groeien langs verkeersassen, gescheiden door groene gebieden daartussen. De vorm van de groengebieden was een resultante van de vorm van de stad. Bestaand groen zoals landgoederen en buitens werden door de havenontwikkeling en verstedelijking geannexeerd en omgezet naar stedelijk gebied.

Waar voor Amsterdam een rode contour werd getrokken (en gehandhaafd) rond de uiteindelijk bebouwingsgrens, gebeurde voor Rotterdam het omgekeerde: er werd een open verstedelijkingsstructuur getekend waarlangs de stad kon groeien. Groen was geen harde planologische categorie, maar zou 'assimileren' in het stedelijk veld. Dit kreeg in de opeenvolgende stadsconcepten een andere vorm, bij Witteveen fungeerde het groen bijvoorbeeld als buffer tussen verschillende verstedelijkingscorridors. In de eerste concepten voor Alexanderstad loopt het agrarisch gebied onder de hoogbouw door. Infrastructuur en hoogbouw wordt als een megastructuur op het landschap geplaatst (Reijndorp, 2012). In de latere uitbreidingen gebaseerd op de landschappelijke lezing van de stad van Frits Palmboom (1990) zijn de 'waaiers van langgerekte kavels' een structurerend relict die de verkavelingsvorm van de nieuwe verstedelijking bepaalt. In de vinex-plannen wordt gebroken met deze traditie. Er is geen overkoepelend concept voor het groen in de bebouwingstypologie. Deze ligt daarbuiten in de vorm van de groenblauwe slinger, een restgebied rondom de nieuwe infrastructuren tussen Rotterdam, Zoetermeer en Den Haag.

Momenteel kent de MRDH in vergelijking met de andere metropoolregio's minder natuur en minder uitloopmogelijkheden van de stad naar het buitengebied. Aan de noordwestzijde van de stad ligt Midden-Delfland met goede recreatievoorzieningen maar ten westen van de A13 is het groenaanbod veel minder aantrekkelijk. Ook de gebiedsbescherming is minder nadrukkelijk dan in de andere metropoolregio's.

De groene ruimte aan de westkant van de MRDH staat echter onder (rode) druk. Tussen Maasland en Maassluis zijn er bouwplannen voor de noordzijde van de A20, in het recreatiegebied van Midden-Delfland. In de Zuidplaspolder is een deel van de grond in handen van een ontwikkelingsmaatschappij en van landelijke projectontwikkelaars, een gevolg van vroegere rijksplannen voor verstedelijking. Deze polder is een van de laagste van Nederland kwetsbaar bij een eventuele dijkdoorbraak. Eind vorige eeuw werd besloten dat een groot deel van het gebied minder geschikt is voor woningbouw en dat de stad binnen de contouren gaat verdichten. Dit neemt niet weg dat sommige gemeenten in dit gebied langs hun stadsranden toch (kleinschalige) suburbane woonwijken plannen. Grote en kleine gemeenten hebben hier tegengestelde doelstellingen en belangen over de verstedelijking in de stadsranden.

Metropoolregio Eindhoven

Ook de Metropoolregio Eindhoven, waar sprake is van lage rode druk en hoge groene druk, is slechts te begrijpen met kennis van de planningsgeschiedenis. Het regionale plan van Eindhoven van de Casseres uit 1925 gaat terug naar de jaren voor de Tweede Wereldoorlog. Het plan bevat drie elementen: de verkeersstructuur die de stad met de omringende dorpen verbindt, de groene gebieden rondom bestaande landgoederen en de satellieten die als groeikernen dienen voor de industriearbeiders, opgezet als parochiewijken. Het plan is een groei-model gebaseerd op de bestaande institutionele geografie: de stad kan langzaam groeien binnen de aangegeven kaders en in samenwerking met belanghebbenden in de stad Eindhoven en de omliggende dorpen (Bosma, 2003).

De huidige stad groeide inderdaad langs de belangrijkste transportassen en rond de bevolkingskernen. Gedurende de jaren is echter steeds meer groen beschermd. In de regio liggen grote bos- en heidegebieden die momenteel zijn aangewezen als Natura 2000-gebieden en in handen zijn van gemeenten en natuurorganisaties, en in sommige gevallen van bedrijven. De verstedelijkingsgebieden liggen ten noorden van Eindhoven, bij het vliegveld en in de binnenstedelijke transformatiegebieden op voormalige industrieterreinen. Deze geplande verstedelijking vindt plaats op rijksgronden, op gronden die het eigendom zijn van bedrijven (vooral van Philips) en op gemeentelijke gronden. Opvallend is dat op deze plekken, waar in de toekomst verstedelijking is voorzien, grote stukken grond binnen de stad zijn aangewezen als 'nee, tenzij'-natuurgebied. De geplande verstedelijking aan de rand van Helmond (de vinex-locatie Brandevoort) ligt op grond van de gemeente. Tussen Eindhoven en Helmond ligt het Rijk van Dommel en Aa: een samenwerkingsverband van zeven gemeenten die hier een recreatieve zone willen ontwikkelen. De gronden zijn in eigendom van gemeenten en natuurorganisaties. Het centrale gebied is in handen van de Metropoolregio Eindhoven. Langs de randen van kleinere gemeenten als Nuenen hebben zowel lokale als grote landelijke ontwikkelaars grondposities ingenomen. Deze gebieden vallen net buiten het restrictieve beleid en zijn vaak niet door de gemeente aangewezen als ontwikkelgebied. De ontwikkelaars speculeren hier op bestemmingsveranderingen.

Kracht van strategisch beleid

Uit de planningsgeschiedenis in de metropoolregio's blijkt dat de dynamiek in de stadsranden sterk verschilt door lokaal en regionaal bestuur en de robuustheid van de verstedelijkingsconcepten in relatie tot het omliggende landschap. In agglomeraties met een robuust concept voor het landschap als contramal van de stad, zoals in Amsterdam en Eindhoven, blijft het ommeland relatief open en wordt gedurende decennia een gewaardeerd landschap langs de randen van de stad opgebouwd met een stevige planologische bescherming. In agglomeraties waar een dergelijk concept

ontbreekt, zoals Rotterdam, vinden we minder natuur en minder uitloopmogelijkheden van de stad naar het buitengebied. Dat in de rand van Rotterdam nog groen aanwezig is, is grotendeels te danken aan het rijksbufferzonebeleid voor Midden-Delfland en de eveneens door het rijk geïnitieerde projecten voor openluchtrecreatie wat leidde tot de Rottewig.

Grondposities

In de meeste provincies zijn de beschermde gebieden in de stadsranden grotendeels in handen van de overheid of natuurorganisaties. In de open veenweidegebieden ligt ook veel beschermd gebied, maar dat is vaak (nog) in handen van particulieren. Voorbeelden daarvan zijn Midden-Delfland en Waterland ten noorden van respectievelijk Rotterdam en Amsterdam. Voor projecten voor recreatie en natuur in stadsranden maakt het uiteraard veel uit wie eigenaar van de grond is.

In de eigendomspatronen lezen we de verwachtingen die overheden en projectontwikkelaars hebben bij verdergaande verstedelijking na de vinex. Sommige gemeenten en private partijen hebben vanwege die verwachting veel grond aangekocht dichtbij de stad, zoals in de Zuidplaspolder bij Rotterdam en in Brandevoort bij Helmond. Soms hebben ontwikkelaars grond aangekocht zonder dat dit direct verband houdt met actuele verstedelijkingsplannen, daar speculeren ze blijkbaar op toekomstige verstedelijking. Een voorbeeld daarvan is Purmerend waar ontwikkelaars veel grond hebben in de Purmer, direct naast de goed beschermde bufferzone.

Regionaal stadsrandbeleid

Regionale afstemming gebeurt momenteel op basis van landschappelijke gebiedsontwikkeling (Parkstad Limburg), door landschappelijke structuren te ontwikkelen (het landschapspark Zuidvleugel in Zuid-Holland) of door beleidsconcepten als het Brabantse 'stadteland'-principe, waarin belangen voor groen en verstedelijking bij elkaar worden gebracht in specifieke gebiedsontwikkelingen. Deze nieuwe, vaak experimentele beleidsvormen zullen de komende jaren de

regionale afstemming moeten gaan verzorgen.

Na de decentralisatie ligt het verstedelijkingsbeleid voornamelijk bij gemeenten, terwijl landschapsbeleid een verantwoordelijkheid is van provincies. In de stadsrand overlappen die verantwoordelijkheden omdat stadsuitbreiding daar het open ruimtebeleid van de provincie treft. We stellen vast dat beleid en belangen van grote en kleine gemeenten verschillen en dat ook de houding over het beschermen van groen verschilt per provincie. Regionale samenwerkingsverbanden zoals de metro-poolregio's zullen een goede afstemming van belangen moeten waarborgen, maar dat blijkt lastig vanwege de sectorale en institutionele verdeling (Teisman, 2018).

Door stadsrandzones als een zelfstandige ruimtelijke categorie in het omgevingsbeleid op te nemen, wordt een integrale aanpak gestimuleerd, werkend vanuit concrete posities en belangen. Daarbij kunnen verschillende beleidsinstrumenten worden ingezet. Naast de eerdergenoemde beleidsinstrumenten voor meekoppeling van groen met verstedelijking, kunnen ook arrangementen ontstaan voor de gecombineerde ontwikkeling van natuur, recreatie, landbouw en duurzame energievoorziening. Nieuwe opgaven voor energie en klimaat, voedsel en natuur, mobiliteit en leefomgeving zullen in de toekomst in de stadsranden bij elkaar gaan komen. Daarbij spelen soms tegengestelde belangen en prioriteiten vanuit lokaal en provinciaal bestuur. Regionale overheden beschikken over de capaciteit om de duurzame ontwikkeling van de stadsranden te sturen: zij kunnen bezit bundelen, doelstellingen en visies op elkaar afstemmen en taken en verantwoordelijkheden verdelen. Met elkaar kunnen zij een sterke regie voeren op de nieuwe processen van gebiedsontwikkeling. De combinatie van stadsrandprofielen met grondbezit biedt deze overheden handelingsperspectieven om verstedelijking te sturen in hoog dynamisch gebied.

Schakelzone

Het omgevingsbeleid heeft door de jaren heen meerdere ruimtelijke concepten ontwikkeld die een integrale ontwikkeling van stadsranden kunnen ondersteunen. In deze beleidsconcepten uit de omgevingsvisies wordt

de stadsrand geduid als transitiegebied, groene ruimte, en reserve- of experimenteerruimte (Pols, 2018). In de tabel staan deze ruimtelijke concepten voor de stadsrand verticaal gerangschikt. De analyse leidt evenwel óók tot het inzicht dat er voor stadsranden twee beleidsrichtingen zijn die gebiedsontwikkeling kunnen sturen: de stadsrand als het resultaat van sectoraal beleid én de stadsrand als schakelzone tussen stad en landelijk gebied. Het eerste is te herkennen als de gangbare ruimtelijke ordening met toelatingsplanologie, waarbij sectorale ruimtelijke claims tegenover elkaar worden gezet en dan afgewogen. De tweede heeft meer kenmerken van ontwikkelingsplanologie (Dammers, 2004) waarbij integrale afwegingen worden gemaakt tussen sectoren en schaalniveaus. In tabel 1 staan deze twee beleidsrichtingen op de horizontale lijn. Het schema dat zo ontstaat is in beide richtingen te lezen. Om plannen op een betekenisvolle wijze te laten landen in het regionale landschap van de stadsrand zal de stadsrand moeten gaan fungeren als een schakelzone waar ruimteclaims tegen elkaar worden afgewogen.

De Nederlandse stadsrand werd lange tijd gezien als frontlinie van de stad. Omdat het ruimtelijk beleid gedecentraliseerd is en stadsranden regionaliseren, zouden de stadsranden nu gezien moeten worden als een schakelzone tussen stad en landelijk gebied en gewerkt moeten worden vanuit concrete regionale mogelijkheden en opgaven. Door de stadsrandzone als zelfstandige ruimtelijke categorie in omgevingsvisies, planologische verordeningen en omgevingsplannen op te nemen worden concrete kaders geboden voor het gericht stimuleren van menging van functies en meekoppeling van zwakkere functies met economisch sterke sectoren. Daardoor kan synergie worden bereikt tussen sectoren die voordien als typisch landelijk (bijvoorbeeld landschapsbeheer of agrarische bedrijvigheid) of typisch stedelijk (bijvoorbeeld woningbouw) werden gezien.

Like Bijlsma (like.bijlsma@pbl.nl) is geograaf en architect en onderzoekt bij het Planbureau voor de Leefomgeving stedelijke ontwikkeling. Daarnaast is ze redacteur van Rooilijn. Leo Pols (leo.pols@pbl.nl) is stedenbouwkundige en landschapsarchitect en doet onderzoek naar ontwikkelingen in stad, land en waterbeheer.

Literatuur

- Bosma, K. (2003) *De Casseres, de eerste planoloog*, 010 Publishers, Rotterdam
- Dammers, E., F. Verwest, B. Staffhorst & W. Verschoor (2004) *Ontwikkelingsplanologie*, Ruimtelijk Planbureau, Den Haag
- Faludi, A. & A. van der Valk (1994) *Rule and Order Dutch Planning Doctrine in the Twentieth Century*, Springer, Bertlijn
- Hamers, D., K. Nabielek, M. Piek & N. Sorel (2009) *Verstedelijking in de stadsrandzone. Een verkenning van de ruimtelijke opgave*, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag
- Frijters, E., D. Hamers, R. Johann, J. Kürschner, H. Lörzing, K. Nabielek, R. Rutte, P. van Veelen & M. van der Wagt (2004) *Tussenland*, Ruimtelijk Planbureau, Den Haag
- Mens, N. (2007) *W.G. Witteveen en Rotterdam*, 010 Publishers, Rotterdam
- Palmbloom, F. (1990) *Rotterdam, verstedelijkt landschap*, 010 Publishers, Rotterdam
- Pols, L., L. Bijlsma, M. Breedijk & M. van Schie (2018) *Stadsranden schakelzones tussen stad en land*, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag
- Reijndorp, A., L. Bijlsma & I. Nio (2012) *Atlas Nieuwe Steden*, Trancity & Valiz, Haarlem & Amsterdam
- Rossem, V. van (1993) *Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam, Geschiedenis en ontwerp*, NAi Uitgevers & EFL Stichting, Rotterdam & Den Haag
- Teisman, G. (2017) *Maak Verschil in de Regio: Bestuurskracht door wederzijds meerwaarde creëren in ketens en netwerken*, *Wetenschappelijke Reflectiegroep Proeftuinen 'Maak Verschil'*, Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Interprovinciaal Overleg & Rijksoverheid, www.proeftuinen-maakverschil-magazine.nl
- Wouden, R. van der (red.) (2015) *De Ruimtelijke Metamorfose van Nederland*, NAi Publishers, Rotterdam

Balans voor het beschermen en benutten van buitenplaatsen

Gerdy Verschuure-Stuip

Cultuurhistorische waarden en structuren vervullen een steeds belangrijkere rol in de ruimtelijke planvorming. Waar honderd jaar geleden alleen bomen nog wettelijk werden beschermd, wordt tegenwoordig steeds meer erfgoed geïdentificeerd en beschermd, zoals ook de *buitenplaatsbiotopen* en *buitenplaatsenlandschappen*. Daarbij wordt een verbinding gelegd met grootschalige ruimtelijke opgaven. Dit artikel beschrijft hoe het beschermen van buitenplaatsen als grotere landschappelijke structuur in de loop van de tijd vorm heeft gekregen en op welke wijze buitenplaatsenlandschappen kunnen bijdragen aan de kwaliteit van ons stedelijk landschap.

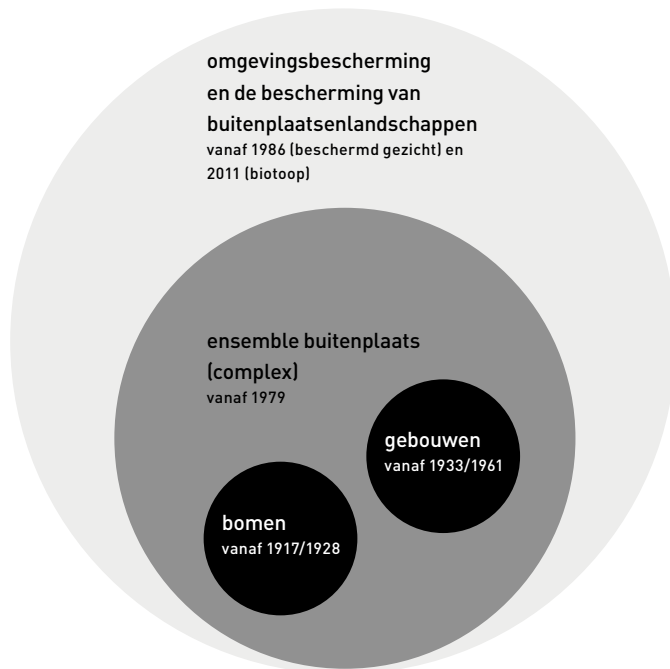
Vanaf de zeventiende eeuw liet de stedelijke elite landgoederen en buitenplaatsen aanleggen, luxeuzen buitenhuizen met hun tuinen. Kenmerkend voor ons land is dat eigenaren overgingen tot de bouw van hun buitens in elkaars nabijheid, zodat groepen buitenplaatsen ontstonden. Dit heeft geresulteerd in zones van buitenplaatsen bij elkaar in arcadische landschappen of lustlandschappen. Ruim honderd jaar geleden werd de vrije wandeling voor het algemene publiek vooral het behouden waard gevonden en stonden natuurwaarden voorop. Zo konden ‘de kleine luyden, die het geld voor vacantiereizen missen, bewaard worden voor een volslagen verpietering en uitdroging tot prozaïsche stadsmensjes’ (Verstegen, 2012, 18). Tegenwoordig is de aandacht steeds meer verschoven naar behoud van de cultuurwaarden van deze groene monumenten en de rol die ze spelen als onderdeel van grotere landschappelijke structuren. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen *buitenplaatsenzones*, clusters van buitenplaatsen in kleiner gebied en *buitenplaatsenlandschappen*, een verzameling van verschillende buitenplaatsenzones.

Buitenplaatsenzones en buitenplaatsenlandschappen worden toenemend verbonden met ruimtelijke opgaven, zoals verstedelijking, het toenemende recreatieve gebruik van ons landschap en de groeiende benodigde ruimte voor meer wateropslag en energiewinning (Verschuure-Stuip, 2019). De cultuurhistorische, landschappelijke, ecologische, klimatologische, recreatieve en identiteitswaarden van buitenplaatsenlandschappen en buitenplaatsenzones hebben de potentie de leefbaarheid van ons stedelijk landschap te vergroten. In wet- en regelgeving is deze opschaling in het kijken naar en bescher-

men van buitenplaatsen pas in het laatste decennium uitgewerkt in de omgevingsbescherming van buitenplaatsen.

Het doel van dit artikel is om inzichtelijk te maken hoe de kijk op de bescherming van buitenplaatsen en -landschappen en de wet- en regelgeving ten aanzien daarvan in de afgelopen honderd jaar is veranderd. Steeds is een balans gezocht tussen enerzijds behoud van de tuin en het gebouw en anderzijds tussen behoud van de individuele objecten, het ensemble van huis en tuin en de gezamenlijke landschappelijke structuur die de buitenplaatsen vormen. Begrip van deze ontwikkelingen en aspecten geeft inzicht in de diverse waarden die samenkomen in buitenplaatsen en die op een evenwichtige manier beschermd dienen te worden om bij te dragen aan de oplossing van de maatschappelijke uitdagingen van vandaag. Ook onderstreept dit verhaal het belang van het bepalen van een gemeenschappelijke taal om over de bescherming van buitenplaatsen te praten, om een heldere dialoog te kunnen voeren. Vooral omdat buitenplaatsenlandschappen zich nogal eens uitstrekken over meerdere gemeenten. In de nieuwe Omgevingswet zal voor alle monumenten een vorm van omgevingsbescherming gaan gelden.

Om te begrijpen hoe we de buitenplaatsen en landgoederen tegenwoordig als een cultuurhistorisch landschap zijn gaan zien, is de bescherming van buitenplaatsen en landgoederen in de twintigste en eenentwintigste eeuw ingedeeld in drie fasen, behorende bij drie schalen. Deze drie fasen zijn: bescherming van de onderdelen, bescherming van het ensemble en omgevingsbescherming (figuur 1) (Verschuure-Stuip, 2015).

Figuur 1 Drie schalen in de bescherming van buitenplaatsen

Elementen

De eerste fase begon in het begin van de twintigste eeuw met de bescherming van onderdelen van buitenplaatsen en landgoederen. Vanwege de dreigende kap van bomen op buitenplaatsen en landgoedbossen tijdens en direct na de Eerste Wereldoorlog, werden de Nood-Boswet (1917), de Boswet (1922) en de Natuurschoonwet (NSW) (1928) ingesteld. Bij deze wetten lag de nadruk op behoud van bomen en houtopstanden en niet zozeer op de tuinaanleg of de cultuurhistorie ervan. De wetten hadden een bosbouwkundig-economisch doel (Verstegen, 2012).

Gebouwen of bouwwerken op buitenplaatsen werden wettelijk beschermd in de Eerste noodwet voor monumenten (1947) die in 1961 werd opgevolgd door de eerste Monumentenwet. Voor de oorlog werden transformatieplannen op en rond monumenten wel altijd besproken in de Rijkscommissie Monumentenraad, die zich

baseerde op een inventarisatie uit 1933. In de Monumentenwet ging aandacht uit naar de woonhuizen, toegangshekken, oranjerieën of koetshuizen, maar nauwelijks naar tuinelementen (Kuipers, 2012). De sectorale scheiding tussen natuurwaarden van bos en houtopstanden, beschermd via de NSW, en de gebouwde elementen, beschermd via de Monumentenwet, werkte nog jarenlang door met nadelige gevolgen voor de essentiële samenhang tussen huis en tuin (Van der Zande, 2010).

Ensemble

De tweede fase tekende zich af in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. De nadruk kwam te liggen op de buitenplaats als ensemble van huis en tuin en op het behoud van de cultuurhistorische waarden. De rijksoverheid via de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RdMz), de voorloper van de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed (RCE), nam het voortouw hierin (Van Herwaarden, Sluyterman van Loo,

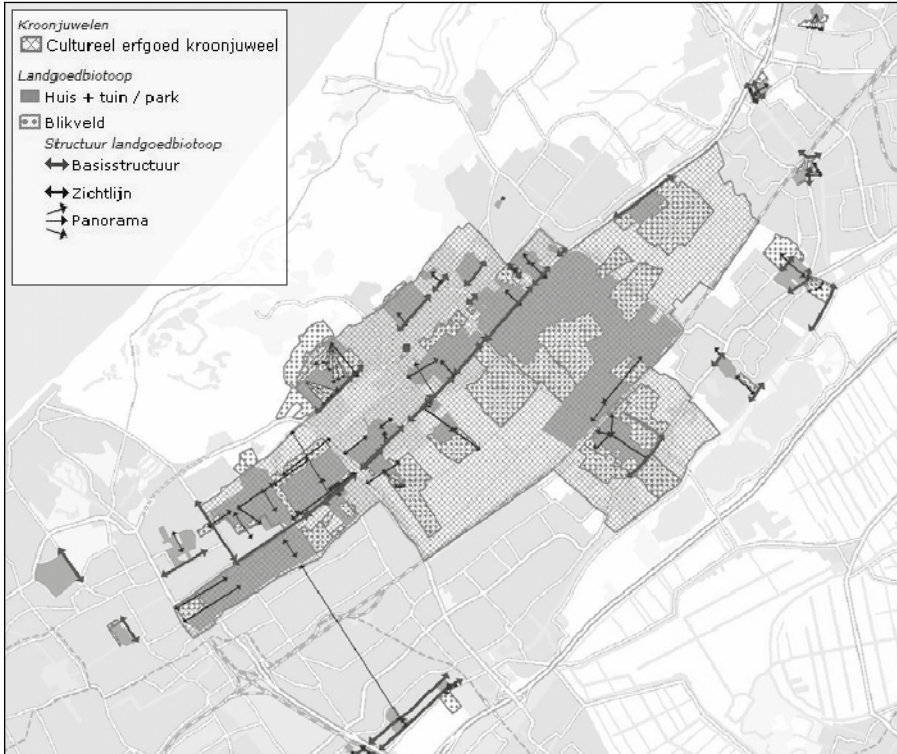
1998). Oorlogsgeweld (1940-1945) en financiële problemen hadden geresulteerd in de teloorgang van de Nederlandse buitenplaatsen. Het besef rees dat culturele aspecten meer aandacht verdienden. Dit werd in 1971 door de internationale organisaties van monumenten, ICOMOS, en die van landschapsarchitecten IFLA samen beschreven (De Jong, 1999). Gelijktijdig werd in 1973 het Rijk gevraagd om buitenplaatsen te beschermen als ensemble van huis en tuin. Dit paste in de nieuwe weg die het Rijk in 1975 insloeg door actief monumentenbeleid te voeren als voortvloeisel van afspraken tijdens het Europese Monumentenjaar. Verschillende ministeries besloten samen om buitenplaatsen als ensemble van huis en tuin te beschermen onder de Monumentenwet (1961) en niet de Natuurbeschermingswet (1961). In 1979 was dit een feit (De Jong, 1997). Een voorbeeld hoe tuinhistorisch onderzoek zou moeten uitgevoerd, werd gepresenteerd in de serie bronnenonderzoeken gepubliceerd door de RdMz vanaf 1977 (Mehrtens & Tromp 1984). Dit alles leidde tot aanscherping van wet- en regelgeving, een landsdekende inventarisatie in het Programma Historische Buitenplaatsen (1979-2005) en een systeem van subsidieverlening (BRHB) dat in 1989 werd vastgelegd (De Jong, 1999). Het Rijk nam het voortouw bij de bescherming van buitenplaatsen als ensembles van huis en tuin, maar gemeenten en provincies konden via hun verordeningen ook actief beleid voeren.

Omgevingsbescherming

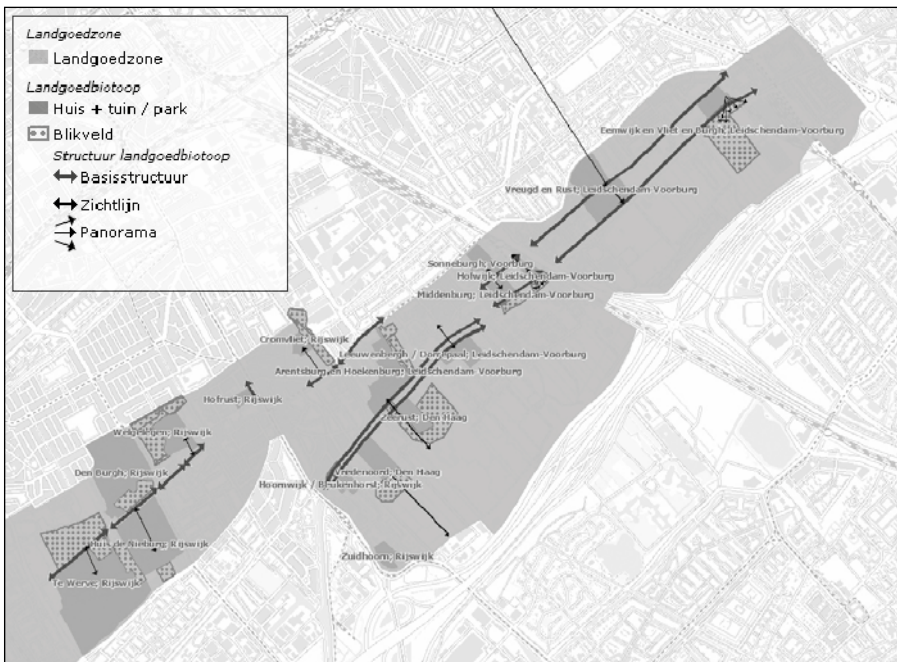
De relatie tussen buitenplaats en omgeving kon al sinds de Monumentenwet worden beschermd met het planologisch instrument 'beschermd stads- en dorpsgezicht', maar in de praktijk werd daar niet veel

gebruik van gemaakt tot aan het begin van de eenentwintigste eeuw. Vanaf dat moment werden verschillende buitenplaatsenlandschappen aangewezen, zoals Landgoederenzone Wassenaar (figuur 2), Voorschoten, Leidschendam-Voorburg (2007, figuur 3) en Het Oranjewoud (2011). Tijdens de uitwerking van het beschermde gezicht Landgoederenzone bij Wassenaar bleken vele landschappelijke details rond de buitenplaatsen die belangrijk waren voor de samenhang tussen de verschillende landgoederen in het gebied echter niet te zijn opgenomen in de tekst en dus niet te worden beschermd. Door de grote omvang van het gebied (2819 ha), vielen de details op de waardenkaart weg.

De ervaringen bij Landgoederenzone leidde tot de introductie van een nieuwe term om de directe omgeving van buitenplaatsen beter mee te kunnen beschermen: landgoedbiotoop (Verschuure-Stuip, 2007). Het gebruik van de term biotoop in deze context is gebaseerd op de molenbiotoop, die de invloedzone van de molen vormt en heeft geen relatie met het begrip vanuit de ecologie. Aanwijzing van een gebied als landgoedbiotoop heeft als doel om invloed te kunnen uitoefenen op ontwikkelingen rond een buitenplaats, zodat recht kan worden gedaan aan het erfgoed. Vanwege decentralisatie van de bevoegdheden van het Rijk, namen de provincies nu het voortouw via hun eigen verordeningen. In 2011 voerde de provincie Zuid-Holland de landgoed- of buitenplaatsbiotoop officieel in (Beek en Kooiman Cultuurhistorie, 2009) en in 2013 volgde de Provincie Utrecht (Van Dam, Blok, Blijdenstijn, 2014). Zuid-Holland definieerde de biotoop als de visuele zone, waarvandaan je de buitenplaats kunt zien en die je vanuit de

Figuur 2 Buitenplaatszone Wassenaar met biotopen en structuurlijnen, schaal 1:70.000 (bron: Provincie Zuid-Holland)

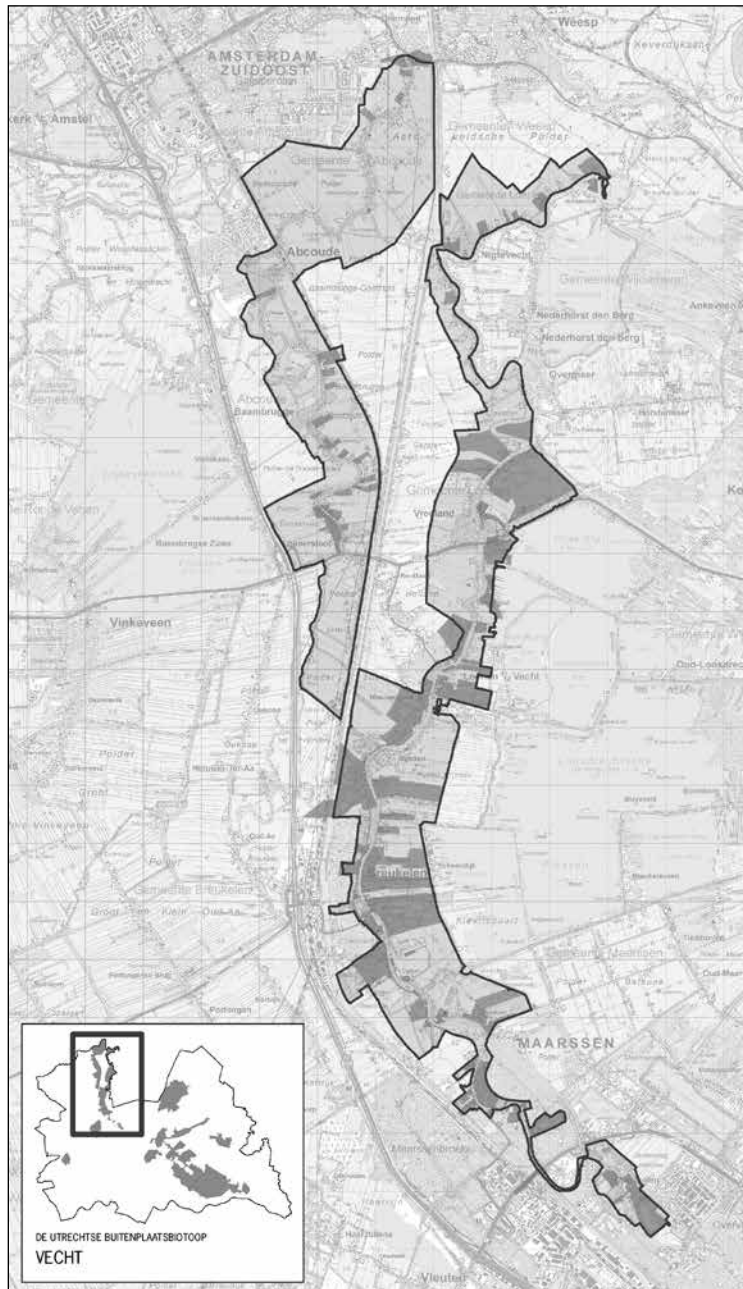

Figuur 3 Buitenplaatszone Vlietzone met Hofwijk, Provincie Zuid-Holland, schaal 1:28.263 (bron: Provincie Zuid-Holland)

buitenplaats zelf kunt overzien. Utrecht legt in haar definitie meer nadruk op behoud van allerlei historische elementen en zichtlijnen. Dit kan resulteren in grote zones (figuur 4). De Provincie Gelderland koos voor het opstellen van een ruimtelijke analyse van de buitenplaatsen als onderlegger voor een structuurvisie (Verschuure-Stuip, 2015).

Buitenplaatsenlandschappen

De belangstelling voor de relatie tussen buitenplaats en omgeving resulteerde in toegenomen aandacht voor de samenhang van meerdere buitenplaatsen en landgoederen in een regio, de zogenaamde buitenplaatsenlandschappen of buitenplaatsenzones. Maar wat dit nu precies inhoudt is niet eenduidig gedefinieerd. De Provincie Zuid-Holland gebruikte een dergelijke grootschalige aanpak in de 'erfgoedlijn landgoederen'. Over het kustlandschap kwam een grote pijl te staan die de grootste concentraties buitenplaatsen en landgoederen representeert. Het doel is om de samenwerking tussen eigenaren, betrokkenen en provincie te stimuleren. Utrecht gebruikte dit beleid ook om het onderlinge gesprek tussen eigenaren, omwonenden, instanties en provincie aan te gaan. In Gelderland werd een van deze buitenplaatsenlandschappen Gelders Arcadia genoemd en werden allerlei projecten gestart die varieerden van historische kennis ontwikkeling, de verzameling van verhalen van nu, tot aan het gezamenlijk opstellen van een beleidsvisie. Buitenplaatsenlandschappen lijken te staan voor samenwerking van verschillende buitenplaatsen en landgoederen in een gebied. Het werpt de vraag op of een buitenplaatsenlandschap vooral een fysieke zone in het landschap is, een

Figuur4A Overzicht Buitenplaatsbiotopen Vecht, Provincie Utrecht [OVERZICHT]

Figuur4B Buitenplaatsbiotopen Vecht 5, Provincie Utrecht [DETAIL]

samenwerkingsverband, of dat het staat voor een mentaal en sociaal landschap, dat gebaseerd is op vergelijkbare landschappelijke beleving of identieke motieven van eigenaren om een bepaalde plek te kiezen (Verschuure-Stuij, 2019). Dit sluit aan bij de groeiende publieke belangstelling voor het beleefbaar maken van erfgoed voor identiteitswaarden, toerisme of zelfs regionale branding.

Landschappelijke samenhang

Hoewel we bij de identificatie van buitenplaatsenlandschappen of buitenplaatsenzones de nadruk leggen op de historie, worden toekomstwaarden onderstreept door de landschappelijke samenhang te benadrukken. Allereerst draagt de identificatie van buitenplaatsenlandschappen bij aan het bepalen van de belangrijkste ruimtelijke kenmerken in een groter gebied. Kennis en versterking kunnen verrommeling in een gebied tegen gaan.

Ook draagt het bepalen van buitenplaatsenlandschappen bij aan het vergroten van kennis van de regionale identiteit ofwel het ‘verhaal van de plek’. In de afgelopen twintig jaar is het erfgoedbeleid zich aan het ontworstelen aan het imago dat deze vooral gericht is op het behoud van een historische situatie. Een op het verleden gebaseerde eigenheid van een gebied, kan een positieve beleving geven voor inwoners en bezoekers. Toerisme en regionale branding kunnen hier ook dankbaar gebruik van maken. Niet voor niets heten nieuwe woonwijken nogal eens naar oude buitenplaatsen. De verbondenheid kan verder gaan, doordat bewoners via oude en nieuwere verhalen betrokken raken bij hun omgeving. Dit alles zorgt voor een waardestijging van het onroerend goed in een gebied.

Daarnaast vormen buitenplaatsenland- schappen zones met bijzondere ecologische en klimatologische waarden vanwege de aanwezigheid van veel oudere bomen, de bijzondere stinzenplanten en de waterpartijen op de buitenplaatsen zelf. Oudere bomen dragen veel meer bij aan het microklimaat dan jongere bomen. Een paardenkastanje van 150 jaar oud neemt via zijn bladoppervlakte van 3.000 vierkante meter, ongeveer 8.000 liter vocht op en filtert ongeveer 1500 gram fijnstof uit de lucht. De prestaties van één oude boom staat gelijk aan vijfhonderd bomen van tien jaar oud zo beschreef de Bomenstichting. Behoud van oude bomen in een gebied waar deze optimaal kunnen functioneren, levert een goede bijdrage aan het micro- klimaat. Doordat een deel van de buiten- plaatsenzones in stedelijke gebieden liggen, dragen buitenplaatsenlandschappen bij aan het stedelijk microklimaat en de reductie van een hitte-eilandeffect. Aangetoond is dat mensen die nabij groen wonen zich gezonder voelen. Dit alles zorgt dat de leefkwaliteit van de stad vergroot wordt.

Tot slot is de meerwaarde van de identi- ficatie van buitenplaatsenlandschappen dat ook grootschalige ruimtelijke opgaven gezamenlijk kunnen worden aangepakt, zoals Erfgoed Telt (2017) onderstreept. Een voorbeeld is het groeperen van buiten- plaatsen rond een bepaalde waterloop bij gebieden waarin zomerse droogte eigenaren dwingt om waterberging op te pakken, zoals rond beken. Door groepen van buitenplaatsen op deze wijze te orga- niseren, kunnen eigenaren en provincies, waterschappen en gemeenten gezamenlijke ingrepen plannen en uitvoeren, eventueel met behulp van regionale of provinciale 'gebiedsregisseurs'.

Ook voor opgaven rond duurzame energiewinning kan het stimuleren van groeperen van buitenplaatsen helpen bij- voorbeeld door gezamenlijk energie op te wekken uit tuinafval. Energiebesparing is relatief duur en ingewikkeld voor een historisch huis, en kan soms beter worden bereikt via slimme oplossingen in de tuin of in het landschap zelf.

Balans zoeken tussen aspecten

Het historisch overzicht maakt duidelijk dat in de twintigste eeuw de nadruk bij buitenplaatsen en landgoederen lag op het zoeken naar de balans tussen de gebouwde objecten en de tuin- en parkaanleg, ofwel de afwisseling tussen rood en groen. In de eenentwintigste eeuw is de nadruk verschoven van het ensemble van huis en tuin naar aandacht voor de landschappelijke structuur waar buitenplaatsen en landgoederen deel van uitmaken. Het vormt als het ware een vierarmige balans (figuur 5), die zelf ook weer op een weegschaal staat, namelijk die van verleden, heden en toekomst. Het is dus bij elk project een zoektocht naar waar de aandacht naar toe zou moeten gaan. Hoewel de rijksoverheid de taken naar lagere overheden heeft overgeheveld, is het nog steeds nodig om gemeenschappelijk in nieuwe ontwikkelingen een eenduidig vocabulaire te bepalen, waarin termen als (monument)biotoop, buitenplaatsenzone of buitenplaatsenlandschap worden gedefinieerd. Binnen een vastgesteld kader kunnen gemeenten en provincies zelf de accenten leggen op datgene waarmee zij denken dat buitenplaatsen en buitenplaat- senlandschappen kunnen bijdragen aan toekomstige ontwikkelingen en maat- schappelijke opgaven.

Gerdy Verschuure-Stuip (G.A.Verschuure-Stuip@tudelft.nl) is universitair docent landschapsarchitectuur aan de TU Delft en onderzoeksleider/afstudeerlabcoördinator binnen het onderzoeksprogramma Design & History.

Literatuur

Beek en Kooiman Cultuurhistorie [2009] Actualisatie buitenplaatsen CHS Zuid Holland, achtergronddocument, Amsterdam

Dam, K. van, E. Blok & R. Blijdestijn (2014) De Utrechtse buitenplaatsbiotoop. Kenmerken en ambities, Provincie Utrecht, Utrecht

Herwaarden, G. van, & K. Sluyterman van Loo (1998) 'Hoe wordt 'Arcadië' beschermd? De ontwikkeling van het op bescherming, behoud en herstel gerichte beleid ten aanzien van historische buitenplaatsen in Nederland', G.W. van Herwaarden, R.J.A. van Suchtelen van de Haare, J.M.S. Perryck, K.W. Sluyterman van Loo, U.M. Mehrrens, J.D. van Asbeck, J.J. de Jong (red.), *Jaarboek Monumentenzorg 1998*, Zwolle/ Zeist, p.13-22

Jong, R. de (1999) 'De landlust stelt de mensch in een geruste staat', P.W.F. Brinkman, J.C. van 't Hof, E.J. Nusselder, M.W.J. van Rooden, R.W. van Straten, R.J.A. van Suchtelen van de Haare (red.), *Jaarboek Monumentenzorg 1999*, Zwolle/ Zeist, p.28-29

Jong, R. de (1997) 'De historische buitenplaats als monument', P. Don, R.J.A. van Suchtelen van de Haare, C.H. Broers, H. Homma, H.M.A.P. van Laanen, A. de Vries (red.), *Jaarboek Monumentenzorg 1997*, Zwolle/ Zeist, p. 160-161

Mehrrens, U. & H. Tromp (1984) 'De groene reeks', *Heemschut*, nr. 61, p 80-81

Kuipers, M.C. (2012) 'Culturele grondslagen van de Monumentenwet', *Bulletin KNOB*, nr 111, p. 10-25

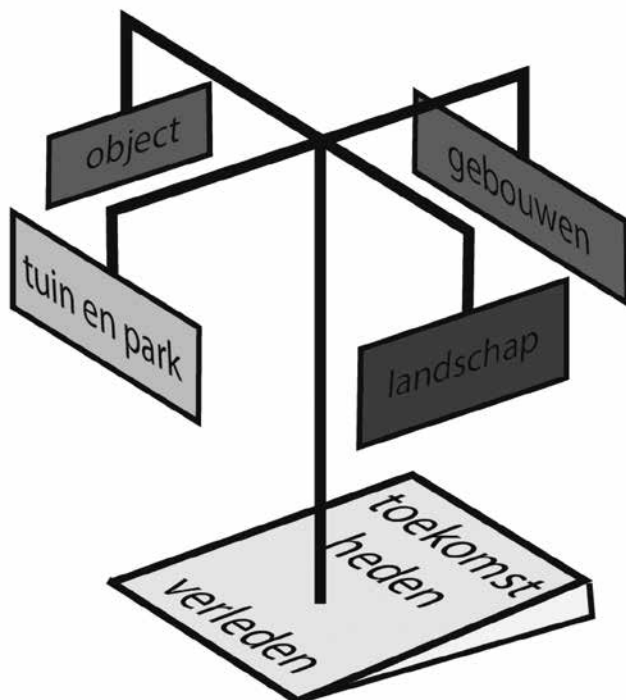
Verschuure-Stuip, G.A. (2019) *Welgelegen, buitenplaatsen en hun landschappen Holland 1630-1730*, Delft 2019, hoofdstuk 1, hoofdstuk 3

Verschuure-Stuip, G.A. (2015) 'De buitenplaatsbiotoop of landgoedbiotoop'. *Vitruvius*, nr 33, p.14-19

Verschuure, G.A. (2007) 'Landgoederenzone bij Wassenaar wordt beschermd. Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten', *Nieuwsbrief*, nr. 6, p.18-20

Verstegen, W. (2012) *Vrije Wandeling. Het parlement, de fiscus en de bescherming van het particuliere Nederlandse natuurschoon. De Natuurschoonwet tussen 1924 en 1995*, UBVU, Amsterdam.

Zande, A. van der (2010) 'Erfgoed en ruimtelijke ordening', A. van der Zande, R. During (red), *Erfgoed en ruimtelijke planning beleid, wetenschap, instrumenten en uitvoering*, Praktijkreeks Cultureel erfgoed, Den Haag, p.13

Figuur 5 De balans van aspecten die afgewogen moeten worden in de bescherming van buitenplaatsen, staande op een weegschaal met waarden uit het verleden en waarden voor de toekomst.

Ontwerpend onderzoek onmisbaar voor gebiedsontwikkeling?

Hedwig van der Linden en Tom Daamen

Gebiedsontwikkelingsopgaven in de hedendaagse verstedelijking zijn per definitie meerduidig. Het gaat in 2019 niet meer om een eenduidig doel zoals wijkvernieuwing of de vitalisering van een bedrijventerrein. De opgaven in de grote steden gaan over verdichting, vermenging, vergrijzing én segregatie, maar ook over betaalbaarheid, gezondheid, klimaatadaptatie, energietransitie én nieuwe vormen van mobiliteit. En ieder stedelijk gebied heeft in zekere mate met al deze vraagstukken te maken. Deze opgaven zijn niet los van elkaar op te lossen omdat ze betrekking hebben op elkaar. Dit vraagt om een hedendaagse integrale aanpak en de vraag is hoe deze eruit kan zien.

“We staan aan het begin van een nieuw hoofdstuk in de ruimtelijke ontwerptraditie van Nederland”, schreven de ministers Schultz Van Haegen en Bussemaker in 2016 in de *Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp* (Ministerie IenM, OCW, BZK en EZ, 2016). Met deze actieagenda onderstrepen de ministers dat nieuwe manieren van ontwerpen nodig zijn om oplossingen te vinden voor hedendaagse ruimtelijke opgaven. Opdrachtgevers die betrokken zijn bij gebiedsontwikkeling zouden het ontwerpen moeten gebruiken om vraagstukken met betrekking tot klimaat, energie, wonen en mobiliteit te verbinden en te verbeelden.

Met de *Nationale Omgevingsvisie* (NOVI) voor de deur, dat naar verwachting zal inzetten op een ontwerpende aanpak, is het van belang scherp te krijgen wat de meerwaarde ervan is. Hoe gaat ontwerpend onderzoek voor gebiedsontwikkeling in zijn werk en waartoe leidt het eigenlijk?

De actieagenda van de ministeries Infrastructuur en Milieu, Onderwijs Cultuur en Wetenschap, Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en Economische Zaken (2016) hoort bij een breed gedragen pleidooi voor het belang van ontwerpen in het Nederlandse ruimtelijke domein. Ontwerpend onderzoek zou een cruciale rol kunnen spelen in het vinden van oplossingen voor de meerduidige opgaven in de huidige ruimtelijke ordeningspraktijk—opgaven waarin een keur aan ruimtelijke problemen en belangen samenkomen. Ondanks de ogenschijnlijke consensus bestaan er verschillende opvattingen over wat ontwerpend onderzoek is, hetgeen de aanpak en werking ervan niet ten goede komt. Dit artikel gaat daarom dieper in op actuele inzichten over ontwerpend onderzoek als instrument in de context van stedelijke gebiedsontwikkeling. Het is gebaseerd op onderzoek van het *Delft Institute for Mobility & Infrastructure* (DIMI) van de TU Delft. Daarbij worden zowel lessen uit de wetenschap als de praktijk aangehaald vanuit verschillende experts zoals ontwerpers zelf, maar vooral ook met opdrachtgevers en andere (kritische) experts.

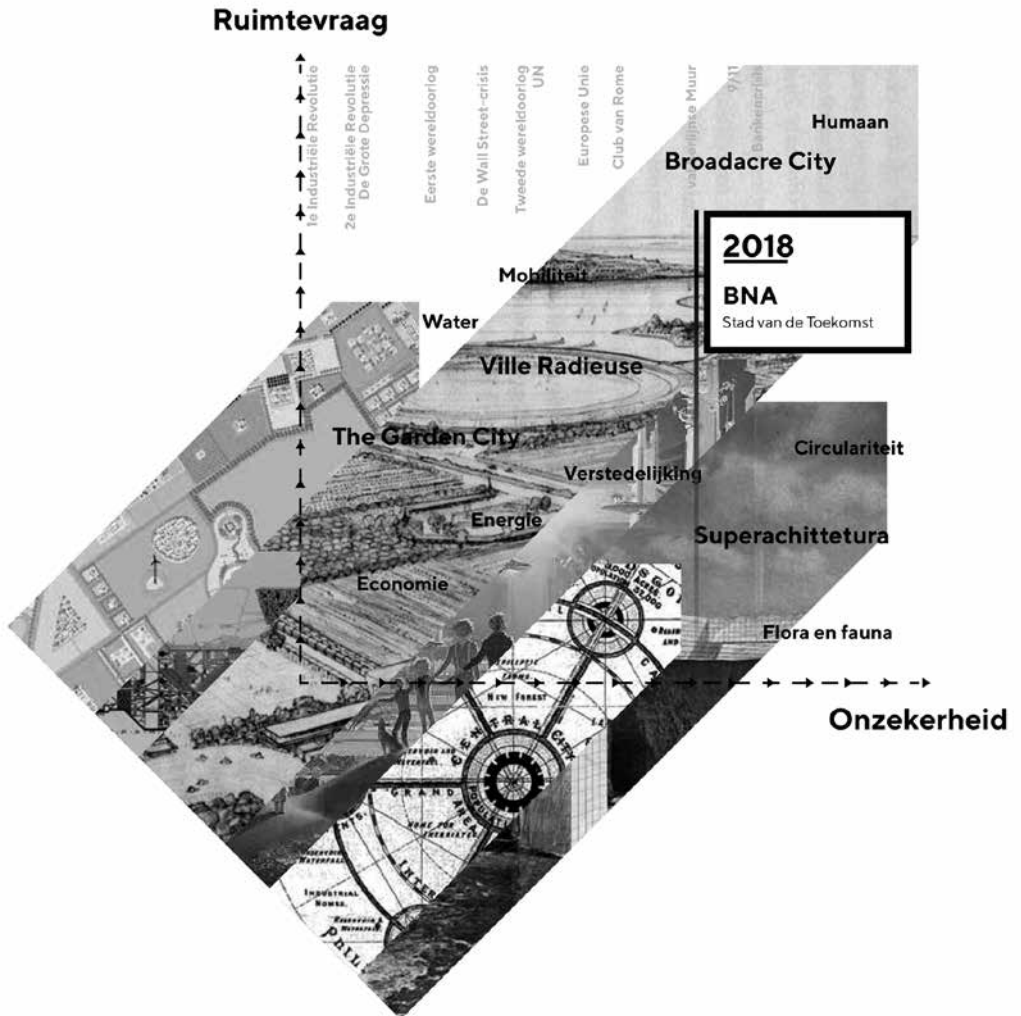
Ontwerp als middel

Volgens Van den Boomen e.a. (2017) omvat ontwerpend onderzoek het gezamenlijk onderzoeken en definiëren van een ruimtelijke opgave, het verbinden van belangheb-

benden, en het verkennen en verbeelden van mogelijke toekomst voor een gebied. Bij ontwerpend onderzoek draait het dus niet om het maken van een ontwerp met het doel om precies zo gemaakt te worden. Het ruimtelijk ontwerp heeft in dit geval dus niet het algemeen bekende doel een blauwdruk te maken voor een ruimtelijk project. Het ontwerp is dan een doel op zich, in plaats van een middel om de opgave beter te leren begrijpen zoals bij ontwerpend onderzoek. Ontwerpend onderzoekers willen juist verschillende varianten van ruimtelijke oplossingen produceren om het debat over de toekomst van een gebied te voeden of zelfs op te stoken. Ontwerpend onderzoekers nemen daarbij afstand van het denken in (eind) oplossingen en accepteren dat de ontwerp-bijdragen niet als zodanig gerealiseerd gaan worden (Van der Linden, 2018).

De aanleiding van onze verkenning naar de meerwaarde van ontwerpend onderzoek in gebiedsontwikkeling is de ontwerpstudie *De stad van de toekomst*. Deze studie werd gedurende het jaar 2018 georganiseerd door de Branchevereniging Nederlandse Architectenbureaus (BNA) in samenwerking met ministeries, gemeenten en kennisinstanties. Aan tien professionele, multidisciplinaire ontwerpteams is opdracht gegeven om ontwerpend onderzoek te doen naar de stad van de toekomst. Aan de hand van een literatuurstudie, ruim twintig interviews en diverse participatieve observaties werd gezocht naar een antwoord op de vraag wat ontwerpen en ontwerpend onderzoek nu eigenlijk is en waarom je het als opdrachtgever zou inzetten.

Tijdens het project werkten tien multidisciplinaire teams aan visies voor vijf specifieke

Innoveren en ontwikkelen: welke transitiepaden gaan we bewandelen?

Bron: Team Triangel 2018, BNA-ontwerpstudie De Stad van de Toekomst

gebieden van één vierkante kilometer in de grootste steden van Nederland: Havenstad in Amsterdam, Alexanderknoop in Rotterdam, Fellenoord in Eindhoven, Stadsrand Oost in Utrecht en Central Innovation District in Den Haag. Deze vijf gebieden hebben gemeenschappelijk dat het gaat om een bestaand stuk stad waar een verdichtingsvraagstuk ligt. De gebieden kennen verder verschillende eigenschappen qua gebiedsfunctie, ligging en politieke urgentie. Elk gebied zit in een andere fase van planontwikkeling. Het verdichtings-

vraagstuk krijgt hierdoor in de verschillende gebieden een andere ruimtelijke vertaling.

De eerdergenoemde maatschappelijke transitie, waar ook de vijf studiegebieden mee van doen hebben, werken door verschillende sectoren heen en hebben betrekking op verschillende ruimtelijke schalen. In combinatie met eigenschappen van de studiegebieden kunnen de gebiedsontwikkelingsopgaven gezien worden als *wicked problems*, ofwel ongestructureerde problemen (Rittel & Webber, 1973). Kenmerk van

zulke problemen is dat oplossingen voor de ene actor, of op het ene schaalniveau, bij andere actoren of op andere schaalniveaus nieuwe problemen veroorzaakt. Ontwerpstudies in gebiedsontwikkeling vragen daarom een aanpak waarin door schalen, sectoren en belangen heen wordt gedacht en deze tracht te integreren. Er is in dit proces een veelzijdigheid aan instrumenten en vaardigheden nodig aangevuld met expertise op het gebied van mobiliteit, wetgeving, duurzaamheid, financiering en sociologie.

Ontwerpen en ontwerpstudies

Wat in de toekomst nodig is kunnen we niet enkel extrapoleren vanuit het verleden. Het is van belang om ook te durven dromen. Het gaat erom mogelijke toekomst voorstelbaar te maken. Ontwerpen kun je zien als een vorm van denken, vaak voorzien van een moment van creativiteit waarin naast analytische ook intuïtieve, onbewuste keuzes gemaakt worden, ook wel het *black-box* element van ontwerpen genoemd. Vanuit de neurowetenschappen is dit uit te leggen als de versmelting van ideeën uit onze meer rationele, analytische menselijke vermogens vanuit de linkerhersen helft met ideeën uit de meer emotie-gedreven verbeeldende rechterhersen helft. Deze vermogens schuilen in ieder mens. Ontwerptalent en ervaring met complexe ruimtelijke vraagstukken maakt dat ontwerpers bij uitstek georiënteerd zijn op het voorstellen van diverse toekomst (Franzen & van der Linden, 2016).

Wanneer ontwerpers zich bezighouden met mogelijke toekomst, dan zijn wetenschappers veelal georiënteerd op waarschijnlijke toekomst op basis van analyse. Bestuurders leggen de nadruk

eerder op collectief wenselijke toekomst vanuit politieke overtuigingen. Gebruikers van een wijk of stedelijk gebied, zoals bewoners, zijn meer georiënteerd op realistische toekomst gebaseerd op het bekende wat mensen comfort geeft. Door de verbeeldingskracht die bij het ontwerpen vrijkomt kun je mensen echter ook inspireren om op basis van bijvoorbeeld referentiebeelden of creatieve vergezichten iets te willen dat ze niet voor mogelijk hielden. Betrokkenen bij gebiedsontwikkeling kunnen zo van ontwerpen profiteren. Zij leren verder te kijken dan waarschijnlijke, wenselijke of realistische toekomst (De Jong, 1992).

Ontwerpstudies worden dikwijls op een veilig schaalniveau uitgevoerd: bestuurlijke grenzen en eigendomsverhoudingen blijven abstract en de implicaties voor bestuursorganen en grond- en vastgoedeigenaren vaag. Bij de toepassing van ontwerpstudies voor de initiatieffase van een gebiedsontwikkeling zijn deze implicaties juist expliciet en van groot belang. Mede daarom worstelen veel gebiedsontwikkelaars met de vraag hoe ze ontwerpstudies kunnen hanteren. Ontwerpend onderzoek kan voor belanghebbenden en de opdrachtgevers verrassende resultaten opleveren. Resultaten die niet altijd direct als welkom worden ervaren. Waar zit dan de meerwaarde?

Inhoud en proces

De meerwaarde van ontwerpend onderzoek voor gebiedsontwikkelaars zit zowel op inhoudelijk als procesmatig vlak. Inhoudelijk helpt ontwerpend onderzoek om de opgave te (her)definiëren en ontwikkelscenario's te verbeelden. Procesmatig is ontwerpend onderzoek een middel om uiteenlopende belangen en expertises met elkaar in aanraking te laten komen. Een

tekening kan mensen bijeenbrengen en het onderhandelings- of afwegingsproces versoepelen (Van der Linden, 2018).

Uit onze verkenning blijkt dat een ontwerpstudie tot een vijftal uitkomsten kán leiden die meerwaarde oplevert voor een opdrachtgever: een completer zicht op de opgave, het vinden van gedeeld begrip en ambitie, het verbeelden van mogelijke toekomst, het bewust worden van verborgen keuzes en het benutten van multidisciplinariteit. Hierin komen inhoud en proces samen.

Ontwerpen voor gebiedsontwikkeling is vaak convergerend: betrokkenen definiëren een opgave op basis van de oplossing die men in een gebied voorstaat (zoals: 'een woningbouwopgave') en werken deze vervolgens steeds specifieker uit. Ontwerpend onderzoek bestaat juist uit een iteratief proces van divergeren én convergeren. Naast het analyseren van de opgave wordt de veronderstelde oplossing bevestigd en waar nodig ter discussie gesteld en van alternatieven voorzien. Zo kan in een vroeg stadium zicht ontstaan op nieuwe of verborgen opgaven die in een gebied samenkomen, zoals een klimaatadaptatievraag of een bereikbaarheidsprobleem. Hiermee wordt een meer complete definitie van de gebiedsopgave bereikt met beter zicht op te betrekken expertise en belanghebbenden.

Voordat er aan overkoepelende oplossingen kan worden gewerkt helpt ontwerpend onderzoek betrokkenen om het gedeelde doel van de gebiedsontwikkeling scherp te krijgen en (soms impliciete) verwachtingen met elkaar te delen. Actoren worden in het proces meegenomen waarin ruimtelijke analyses en visualisaties helpen een

gemeenschappelijke taal te creëren en begrip van de opgave te krijgen. Zo kan ontwerpend onderzoek helpen om de gezamenlijke ambities voor het gebied helder te krijgen. De tijdshorizon van de ontwerpstudie helpt daarbij: "Doordat we nadenken over de stad van de toekomst 2040-2050, kom je los te staan van ieders dagelijks belang", concludeerde een ontwerpsteam dat zich op de oostelijke stadsrand van Utrecht richtte.

Ontwerpers houden zich bezig met denkbare toekomst en hebben ervaring met het verkennen van oplossingsrichtingen in complexe praktijksituaties. Ontwerpend onderzoek maakt gebruik van verbeelding en referenties om doelgroepen en opdrachtgevers te inspireren of te overtuigen. Een respondent vatte dit samen: "Bij gebiedsontwikkeling heb je ongelofelijk veel stakeholders. Daarbij communiceert een ontwerp veel gemakkelijker dan een geschreven stuk". Ontwerpresultaten kunnen het onwaarschijnlijke mogelijk maken en het onhaalbare werkbaar. Het ontwerpend onderzoek kan zo een middel zijn om sneller in te spelen op nieuwe behoeften en tot vernieuwing te komen.

Ontwerpen kan door opdrachtgevers gebruikt worden om vastgelopen opgaven nieuw leven in te blazen. Hiermee verandert ontwerpen van het doel om een oplossing te visualiseren naar een middel om ontwerpend allerlei oplossingen te verkennen. Resultaten van onderzoek zijn echter per definitie onzeker en voor opdrachtgevers is die onzekerheid vaak spannend om dat een opdrachtgever bang is dat de huidige planvorming op zijn kop wordt gegooid. Die spanning duidt op verborgen keuzes die kennelijk niet ter dis-

cussie mogen worden gesteld. Ontwerpend onderzoek brengt deze aan het licht en kan hierdoor voor een doorbraak zorgen.

Door het samenstellen van multidisciplinaire teams in een ontwerpstudie vergroot een opdrachtgever de kans dat problemen en vernieuwende oplossingen aan elkaar gekoppeld worden. Er kunnen nieuwe verbanden, inzichten en ideeën ontstaan die in een monodisciplinair team onontdekt blijven. De verschillende disciplines in een team richten zich ieder bovendien als eerste op hun eigen schaalniveau. Tijdens de ontwerpatelieressies van *De stad van de toekomst* werd het belang van de aanwezige multidisciplinariteit bevestigd: “Meteen met z’n allen rond de tafel is uniek: ontwerpers, experts en gemeenten”, aldus deelnemende ontwerpers.

Weerbarstige praktijk

De zojuist omschreven meerwaarde van ontwerpend onderzoek is lang niet bij elke ontwerpstudie gegarandeerd. Ook bij *De stad van de toekomst* is dit tot nog toe niet zonder meer het geval. Het effect van een ontwerpstudie en haar resultaten kunnen dus sterk verschillen. Zo kan het zijn dat er niets met de studie gedaan wordt of dat resultaten slechts ter vergelijking naast andere plannen gelegd worden. Maar een ontwerpstudie kan ook aanzetten tot heroverwegen van (een aantal aspecten van) bestaande plannen, of ze zelfs volledig omvergoeien. “Alleen wanneer ontwerpend onderzoek structureel wordt ingezet als instrument zijn dergelijke doorontwikkelingen te oogsten. Dit vraagt om continuïteit aan de zijde van de opdrachtgever”, schrijven Nijhuis & Niederer (2017, p. 99).

Ontwerpen is ontdekken, en ontwerpend onderzoek is leren. Dat dit niet altijd direct tot bruikbare oplossingen leidt moet hierbij voor lief genomen worden. En dat is lastig. Het is voor een succesvolle ontwerpstudie op papier noodzakelijk dat opdrachtgevers om kunnen gaan met moedwillig open of abstract geformuleerde opgaven. De werkelijke gebiedsopgave moet immers via de ontwerpstudie worden gedefinieerd. Maar zowel ontwerpers als opdrachtgevers werken in de dagelijkse praktijk graag vanuit gedetailleerde, meetbare (beleids) doelstellingen. In die gevallen is het dus zaak geen ontwerpstudie uit te schrijven, maar opdracht te geven tot de uitwerking van een plan. Een ontwerper uit het team Haven-stad in Amsterdam ziet het vanuit zijn beroepspraktijk als volgt: “Ontwerpend onderzoek zet je in voor vraagstukken die complex zijn, strategieën als er een duidelijk thema is en plannen maak je als er een duidelijk project is.” Ook aan instrumenten als de prijsvraag en de tender, waar de oplossingsrichting vaak al gegeven is en andere duidelijk uitgesloten worden, gaat een ontwerpstudie vooraf.

Gepaste afstand

Naast analyse van de business case en aanvoelen van het politiek momentum, kan ontwerpen een cruciale bijdrage leveren aan het vinden van de ‘doorwaadbare plaats’ in een gebiedsontwikkelingsopgave: de plek waar politiek en maatschappelijk draagvlak, financiële haalbaarheid en conceptplan bij elkaar komen. Tijdens de ontwerpstudie *De stad van de toekomst* bleek dat ontwerpteams behoefte hadden aan contact met bestuurders, terwijl deelnemende ambtenaren daar juist geen behoefte aan hadden: “De gemeente zit er

niet op te wachten dat er in een ontwerpstudie de link naar de politiek wordt gelegd. Dat is inhoudelijk ongewenst, het is juist sterk van een ontwerpstudie dat je los kunt komen van directe sturing.”

Voor een ontwerpstudie waarover zowel opdrachtgever als ontwerpteam tevreden zijn, is het van belang elkaars verwachtingen vooraf te bespreken. Want hoewel de ontwerpstudie *De stad van de toekomst* beleidsluw is opgezet waarbij bestaand beleid de studie niet mocht belemmeren, ontstond wel degelijk spanning tussen de oplossingen van de teams en reeds gemaakte keuzes van de betrokken gemeenten. Ontwerpen gaat namelijk ook over afwegen en waarderen, en daarmee ontegenzeggelijk over politieke en financiële keuzes. Een ontwerpstudie vraagt dus om een zekere afstand om vrij te kunnen denken, terwijl ontwerpteams er wel degelijk op uit zijn om de wereld om hen heen te beïnvloeden. Hoe deze balans begrepen en georganiseerd moet worden in de huidige praktijk is nog onduidelijk en verdient nader onderzoek.

Of *De stad van de toekomst* een succesvolle ontwerpstudie is geweest moet nog blijken. Verschillende ontwerpteams hebben zelf het initiatief genomen om de inzichten die zij tijdens de studie over hun gebied hebben opgedaan breed te delen en verder te ontwikkelen. De studie heeft daarnaast het gesprek onder opdrachtgevers over de nut en noodzaak van ontwerpend onderzoek aangewakkerd. De uitdagingen waar we in de huidige verstedelijkingsopgave voor staan vragen om alle vormen van kennis en vaardigheden waaronder die van het ontwerpen. Ons vermogen om de toekomst vorm te geven is weliswaar omgeven van

onzekerheden, maar zeker is dat we zonder creativiteit en inspiratie de oplossingen van morgen niet gaan vinden.

Hedwig van der Linden (H.vanderLinden@tudelft.nl) is ontwerper en onderzoeker bij *Studio for New Realities* en de leerstoel *Urban Development Management* aan de TU Delft. Tom Daamen (T.A.Daamen@tudelft.nl) is Associate Professor bij diezelfde leerstoel en directeur van Stichting Kennis Gebiedsontwikkeling.

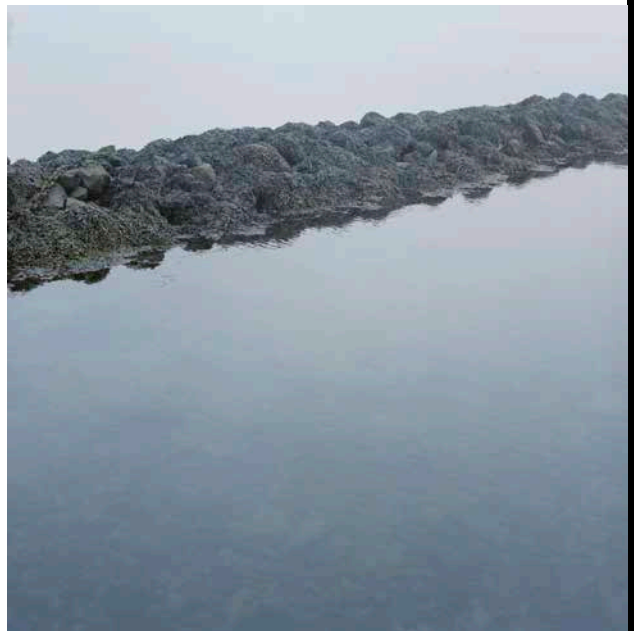
Literatuur

- Boomen, T. van den, E. Frijters, S. van Assen & M. Broekman [red.] [2017] *Stedelijke vraagstukken, veerkrachtige oplossingen: Ontwerpend onderzoek voor de toekomst van stedelijke regio's*, Trancity Valiz, Amsterdam
- Franzen, A. J. & H. J. van der Linden [2016] *De rol van ontwerp volgens publieke en private opdrachtgevers*, <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/de-rol-van-ontwerp-volgens-publieke-en-private-opdrachtgevers/>, 15-11-2018
- Jong, T., de [1992] *Kleine methodologie voor ontwerpend onderzoek*, Boom, Meppel
- Linden, H. J. van der [2018] Kristiaan Borret, bouwmeester Brussel: "Een tekening brengt mensen samen". <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/kristiaan-borret-bouwmeester-brussel-een-tekening-brengt-mensen-samen>, 28-12-2018
- Ministerie IenM, OCW, BZK en EZ. [2016] *Samen Werken aan Ontwerpkraacht: Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp 2017-2020*, Den Haag
- Ministerie BZK. [2018] *Kabinetsperspectief NOVI*, Rijksoverheid, Den Haag
- Nijhuis, S. & D. Niederer [red.] [2017] *Landschapsarchitectuur: tussen ontwerp & onderzoek*, Dutch School of Landscape Architecture, Amsterdam
- Rittel, H. W. & M. M. Webber [1973] Dilemmas in a general theory of planning, *Policy sciences*, jg. 4, nr. 2, p. 155-169

Hoveren tussen beweging en stagnatie

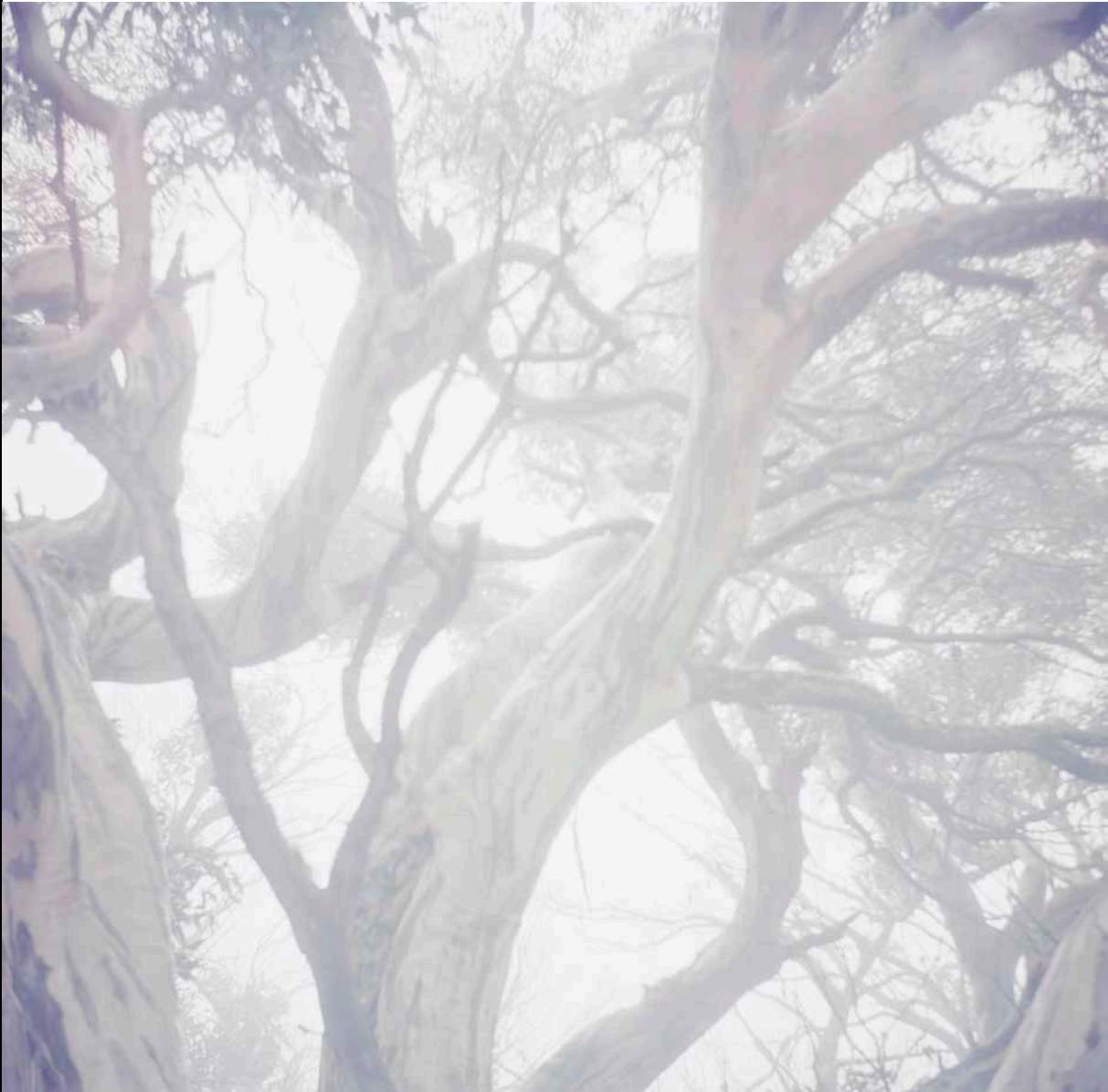
Deze selectie uit de serie Hover toont het werk van Sonia Mangiapane waarin de fotografe middels het statische, stilstaande frame van de fotografie vat probeert te krijgen op in beweging zijnde concepten als reislust, nostalgie, eenzaamheid en het gevoel van plaats.

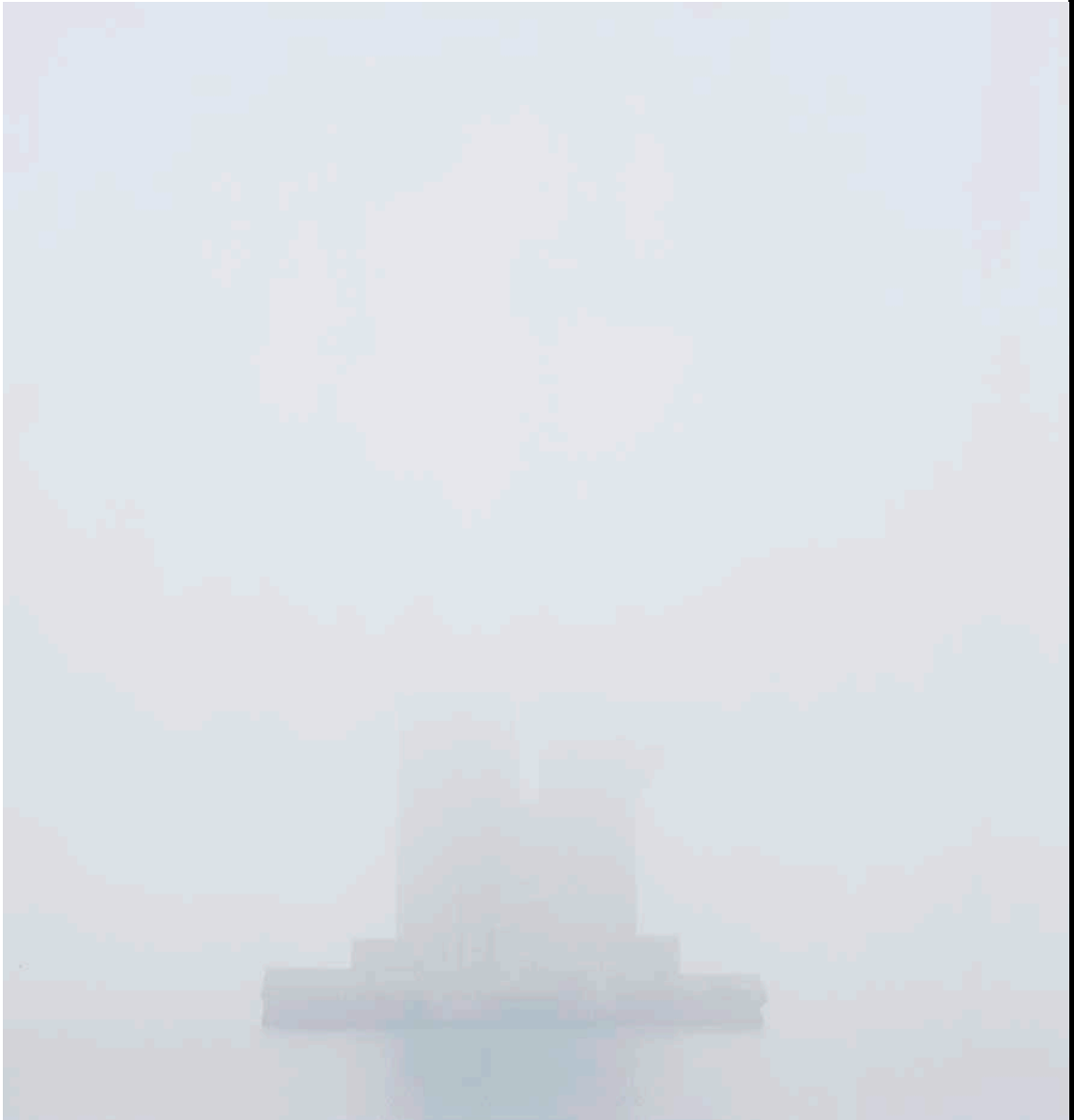
Hover toont beelden van onderweg, locaties buiten de dagelijkse omgeving en buiten de thuisfeer. De foto's documenteren het proces van beschouwing en ontdekking en verkennen de psychologische ruimte tussen eenzaamheid en verbinding, beweging en stagnatie.

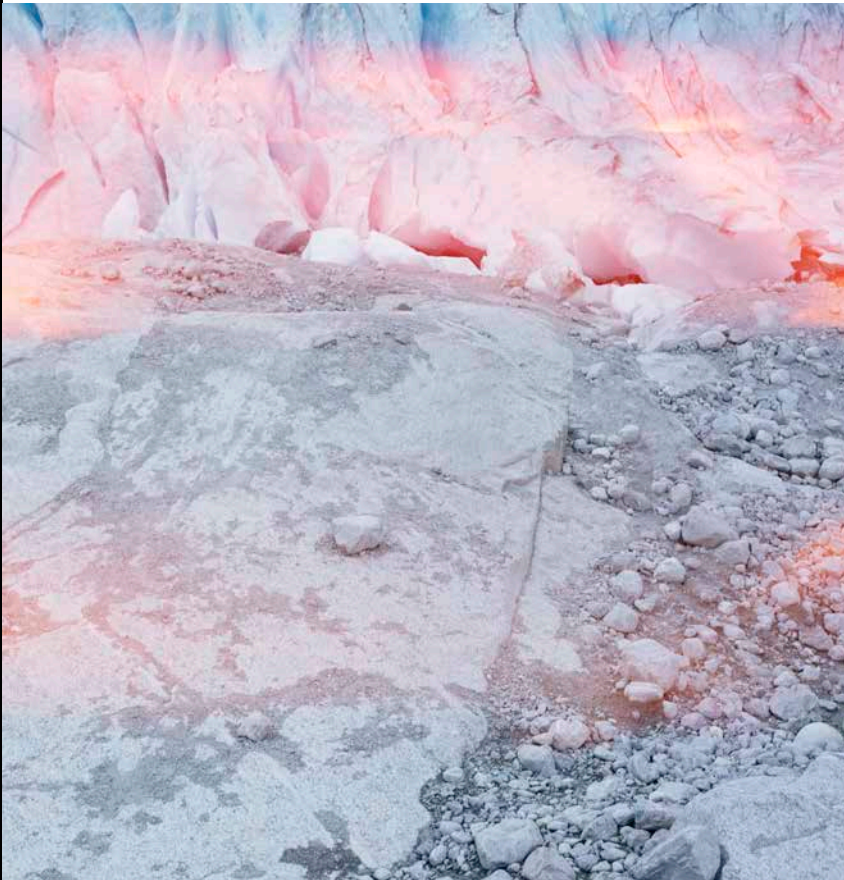

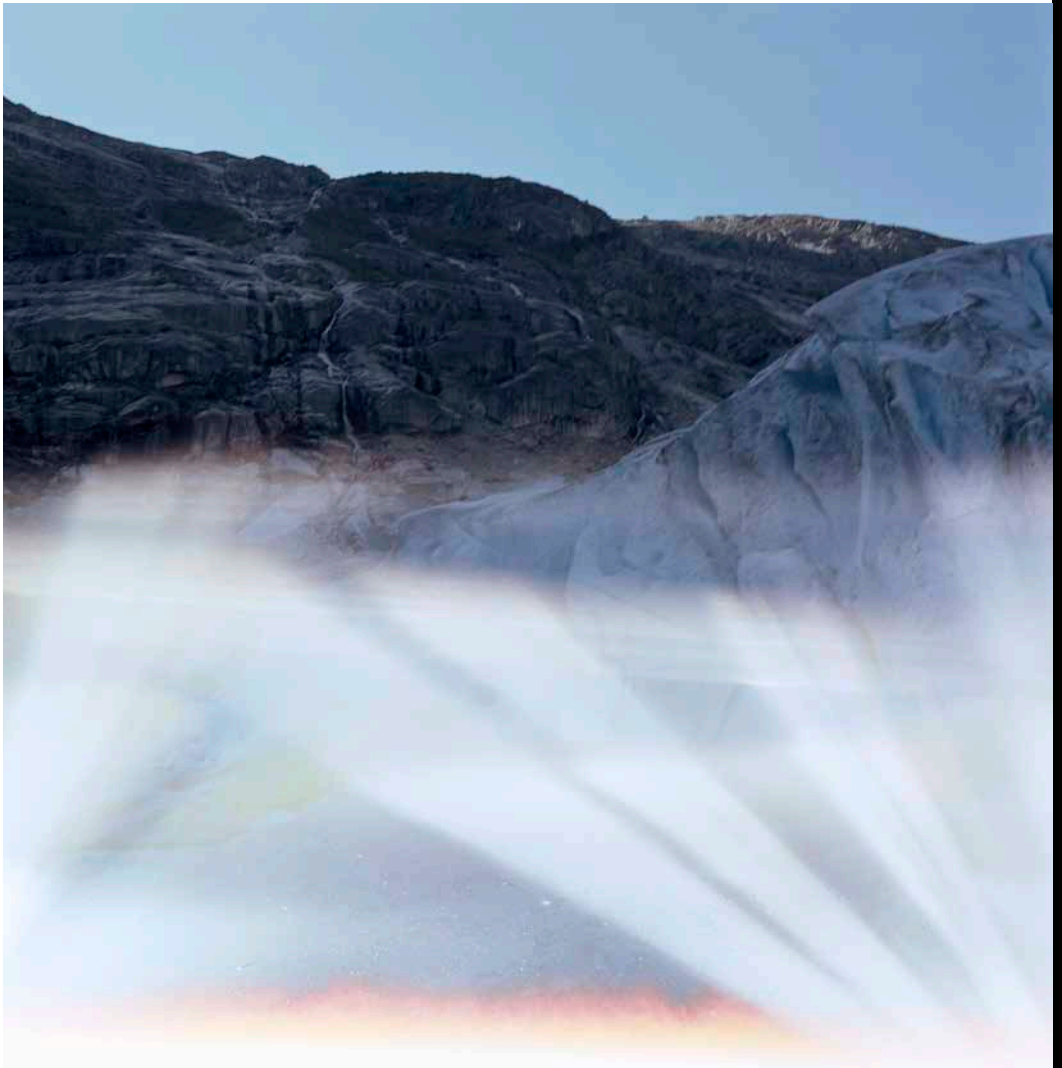

Sonia Mangiapane (sonia-m.com) werd geboren in Australië en woont nu in Amsterdam. Ze werkt als freelance fotograaf en is gespecialiseerd in architectuur, ruimten, kunst- en ontwerpgerelateerde projecten. Daarnaast werkt ze als kunstenaar aan haar eigen projecten. Haar werk is geëxposeerd in Europa en Australië, gepubliceerd in internationale design publicaties. Ook is ze onderscheiden door de Arcaid Images Architectural Photography Awards en stond ze in de New Dutch Photography Talent-editie van GUP Magazine.

Ontwikkeling zonder plan: kansen en knelpunten

Foto: Harco Rutgers op Flickr

Sinds de economische crisis is de manier waarop we gebiedsontwikkeling uitvoeren flink veranderd. De aanbodgestuurde ontwikkelingsstrategieën maakten plaats voor een meer vraaggestuurde aanpak. In bepaalde steden hebben gemeenten een flinke stap terug gedaan, tegelijkertijd is er wel behoefte aan een bepaalde mate van regie. Zeker nu de economie weer aantrekt en we voor grote stedelijke vraagstukken staan. De gebiedsontwikkeling in het Havenkwartier van Deventer laat zien dat dit een proces is van vallen en opstaan.

Harmke Vliek

Tijdens de hoogtijdagen van de economische crisis kwam er in de vastgoedsector, maar ook vooral bij burgers, sociaal ondernemers en andere stadsmakers de behoefte om afscheid te nemen van de grootschalige, projectmatige werkwijze uit het verleden. Hiervoor in de plaats werd steeds meer gekozen voor een aanpak van onderop. In 2010 kreeg deze werkwijze, door het bureau Urhahn en het Planbureau voor de Leefomgeving in hun boek *De spontane stad*, de naam 'organische gebiedsontwikkeling'. Deze aanpak wordt gekenmerkt door kleinschalige en geleidelijke ontwikkeling, een strategisch en procesmatig plan en een gemeente die een faciliterende rol speelt waardoor ontwikkeling plaatsvindt door kleine ontwikkelaars en particulieren. Deze aanpak staat dus lijnrecht tegenover de integrale gebiedsontwikkeling. Belanghebbenden vormen een groep die verschillende bottom-up initiatieven bij elkaar brengt en op deze manier invulling geeft aan het gebied dat ontwikkeld wordt. Het inzetten van deze organische gebiedsontwikkeling was voorheen ongewoon, omdat de gemeente gedeeltelijk controle over het ontwikkelingsproces verliest. Zeker in het

huidige tijdsgewricht is er de angst dat milieu- en natuurbelangen opzij worden gezet door machtige grondbezitters en projectontwikkelaars ten behoeve van economische ontwikkeling (Buijze, 2014).

In dit artikel worden een aantal van de neveneffecten en gevolgen van organische gebiedsontwikkeling besproken aan de hand van een scriptieonderzoek naar het Havenkwartier in Deventer. Zo zal worden ingegaan op de interactie tussen de verschillende betrokkenen. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de zoektocht van de gemeente naar haar nieuwe rol. Dit laatste is niet vanzelfsprekend. De gemeente heeft de taak haar rol zo in te vullen dat deze ten goede komt aan de organische ontwikkeling van het gebied. Overheden, vaak gemeentes, proberen op verschillende manieren een evenwicht te vinden tussen ruimte geven aan deelnemers en het leiden van de ontwikkelingen in een gebied. De manier waarop dit evenwicht bereikt wordt, heeft gevolgen voor zowel de sociale als de veerkrachtige ontwikkeling van een gebied.

Het Havenkwartier

Het Havenkwartier in Deventer is een goed voorbeeld van organische gebiedsontwikkeling. Volgens het Planbureau voor de Leefomgeving biedt het bestemmingsplan hier, vergeleken met andere plannen van organische gebiedsontwikkeling in Nederland, de meeste vrijheid (Buitelaar e.a. 2012). Het Havenkwartier is een voormalig havengebied waarin industrieel erfgoed, creatieve ondernemers, kunst en cultuur, horeca, bouwen en wonen gecombineerd worden met een nog werkzame binnenhaven. Naast de vaste gebruikers van het gebied,

waaronder ruim negentig ondernemers en organisaties, vinden er vele publieksactiviteiten plaats. Het Havenkwartier trekt een gevarieerd gezelschap van gebruikers en bezoekers. Doordat er gekozen is voor een uniek bestemmingsplan, is er volop ruimte voor initiatieven, zowel tijdelijk als semipermanent. Dit was echter niet altijd het geval.

In 2006 werd een bestemmingsplan opgesteld waarin het Havenkwartier getransformeerd werd tot een woongebied voor hogere-inkomensgroepen van de bevolking van Deventer. Dit plan werd afgekeurd door de gemeenteraad, deels omdat het industriële karakter van het terrein niet in acht werd genomen. Er was echter al een deel van de grond geacquireerd door de gemeente, waardoor zowel ruimtelijk als financieel ontwikkeling een urgente zaak was. Na heroverweging van het bestemmingsplan stemde de gemeente in 2009 voor een plan dat bestond uit een organisch ontwikkelproces waarbij alle belanghebbenden in het gebied betrokken zijn. Hierdoor werd de visie op het gebied volledig veranderd. Het gebied - dat in het plan uit 2006 een woonwijk voor de elite zou zijn - werd nu een wijk met ruimte voor ondernemers, horeca en kunst, terwijl de wijk in bedrijf blijft als beroepshaven.

In het bestemmingsplan van het Havenkwartier dat in 2009 is opgesteld, zijn louter de hoofdlijnen van toekomstige ontwikkelingen geschetst. Dit betekent dat er veel ruimte is voor bottom-up initiatieven, zowel vanuit toekomstige bewoners als ondernemers. Belanghebbenden kunnen hun ideeën voordragen, projecten starten en ondernemingen oprichten zonder dat er voldaan moet worden aan veel regels.

Deze ruimte heeft geleid tot een verdeling van koopgrond in kleine stukken die gekocht konden worden door toekomstige bewoners, wat een groot aantal zelfbouw-woningen opleverde. Daarnaast ontstonden er horecagelegenheden in voormalige loodsen, een kunstenaarscollectief (gevestigd in een broedplaats) en kleine ondernemingen. Deze gebruikers profiteren van cluster-voordelen door het gebruiken van elkaars expertise en het realiseren van externe economische voordelen. Een garagehouder vraagt bijvoorbeeld input aan kunstenaars in de omgeving en horeca-eigenaren laten hun meubilair bij meubelmakers in het gebied ontwerpen. De meubelmakers maken dan weer veelal gebruik van dezelfde leveranciers.

Organische ontwikkeling

Organisch ontwikkelen bracht verscheidene veranderingen met zich mee. Zo vestigden verschillende bedrijven zich in het gebied. Eén hiervan is het *Fooddock*, gevestigd in de iconische zwarte silo die het Havenkwartier kenmerkt. Het gebouw huisvest de eerste foodhal buiten de Randstad en bevat tevens verschillende ruimtes die gehuurd kunnen worden voor feesten en vergaderingen. Een ander voorbeeld is de mobiele bar *PIKNIK* met een relaxte sfeer en hoge bezoekersaantallen. Het kunstlab is een plek waar verscheidene kunstenaars samenwerken en exposeren in de tentoonstellingsruimte voor hedendaagse beeldende kunst. Allemaal bedrijven die worden gekenmerkt door creativiteit, openheid en het vermogen anders te zijn dan anderen.

Het ontstaan van de broedplaats en de toename van ondernemingen en horecagelegenheden gaven de economie van

het Havenkwartier een financiële impuls. Zo zag Jan Nijland, garagehouder in het Havenkwartier en een van de pioniers in het gebied, zijn autoverkoop stijgen: “Als er kunstenaars in een gebied komen, wordt dat gebied weer aantrekkelijk en gaat het dus meer opleveren”. Die waardevermeerdering wordt onder andere veroorzaakt door het verbeterde imago. Dit maakt de wijk aantrekkelijk voor toekomstige bewoners, ondernemers en bezoekers. Daarnaast ontstond er met de komst van de broedplaats een sociaal netwerk dat ondernemers in de buurt zekerheid en samenwerking bood. Zekerheid omdat met het vaststellen van het bestemmingsplan subsidies werden vrijgemaakt voor kunstenaars. Samenwerking omdat kunstenaars en creatieve ondernemers van elkaars expertise gingen profiteren. Naast de veranderingen voor ondernemers zijn er consequenties voor de sociale interactie in een gebied. Projectleider Visser, werkzaam bij de gemeente Deventer, stelt dat de samenwerking tussen de gemeente en iedereen die zich in het Havenkwartier bevindt tot meer interactie leidt omdat men gedwongen intensief met elkaar omgaat. Zonder interactie tussen betrokkenen is er immers geen samenwerking.

Neveneffecten

De omstandigheden die de spontane stad creëert hebben neveneffecten. In het Havenkwartier ontstond concurrentie tussen verschillende partijen, zowel in het gebied als rondom.

Grenzend aan het Havenkwartier ligt een terrein waar meerdere grote industriebedrijven gevestigd zijn. Twee van deze bedrijven (Akzo Nobel en Roto Smeets) stapten in 2005 naar de gemeenteraad

om te voorkomen dat het aanvankelijke bestemmingsplan met voornamelijk dure woningbouw in werking zou treden. Beide bedrijven zagen zich bedreigd in hun activiteiten en de mogelijke toekomstige ontwikkelingen die deze in de weg gingen staan.

Ook tussen de belangen van de verschillende gebruikers van het gebied ontstond frictie. Voornamelijk tussen kunstenaars en ondernemers aan de ene kant en bewoners van het gebied aan de andere kant. Tijdens het ontstaan van de broedplaats waren huren voor kunstenaars en ondernemers in de broedplaats erg laag. Toen het gebied aantrekkelijker werd door de creatieve initiatieven nam de grondwaarde, en daarmee de huurprijzen, toe. Jan Nijland stelt dat “kunstenaars het niet netjes vonden dat zij de oorzaak waren van de stijging van de grondprijzen en hun huurcontracten in gebouwen van de gemeente niet verlengd werden omdat de gemeente meer potentie zag in het verkopen van bouwgrond voor woningen”. Daarnaast is er momenteel sprake van concurrerende belangen tussen bewoners die na 2009 in het gebied kwamen wonen en de ondernemers in het gebied. De bewoners die na 2009 in het gebied zijn komen wonen zijn voornamelijk zelfbouwers. Ondernemers zien graag minder woningen en het behoud van het industrieel uiterlijk van het gebied, terwijl de bewoners juist meer woningen willen ten behoeve van sociale contacten in de buurt en om zo een veilige leefomgeving te creëren. Deze 'strijd' komt bijvoorbeeld tot uiting in de discussie over de hoofdweg. Deze heeft altijd bestaan uit betonblokken. De bewoners vragen de gemeente de weg te asfalteren voor het rijgemak, terwijl ondernemers de weg zien als een referentie naar het industrieel verleden van het gebied en deze dus graag willen behouden.

Zeggenschap

Het sturen van dit soort processen is vanuit het perspectief van de overheid erg

complex. Enerzijds is er de doelstelling deelnemers zo veel mogelijk vrijheid te bieden, anderzijds moet het resultaat wel voldoen aan de bestaande bestemmingsplannen (Majoor, 2013). Tegelijkertijd moet de regulering van deze initiatieven de sociale veerkracht niet beteugelen of doen verminderen.

De gemeente Deventer had ondanks de spontane ontwikkelingsstrategie de regie in handen. Door het verlenen van tijdelijke vergunningen en het handhaven van randvoorwaarden behield zij de eindverantwoordelijkheid van beslissingen die werden genomen. Deze eindverantwoordelijkheid bestond op het niveau van projecten. In principe was alles mogelijk, zo lang de plannen binnen de gestelde randvoorwaarden vielen. Hoewel de gemeente dus in theorie de touwtjes in handen had, werden alle beslissingen genomen door de belanghebbenden, alleen of verenigd. De gemeente heeft geen gebruik gemaakt van haar vetorecht.

Organische ontwikkeling heeft ook gevolgen voor de sociale veerkracht van een gebied. Hiermee wordt het ontwikkelvermogen van sociale groepen of gemeenschappen dat zich in het licht van steeds veranderende omstandigheden moet aanpassen bedoeld. Het ontwikkelingsproces van het Havenkwartier wordt gekenmerkt door veel veranderingen in het ondernemersbestand en de bezetting van het Havenkwartier. De mate van sociale veerkracht is daardoor gedurende het ontwikkelingsproces sterk veranderd. Voor de aanvang van de broedplaats was er geen sprake van sociale veerkracht. Het gebied werd toen gekenmerkt door een haven met bijbehorende zware industrie. Ten tijde van de broedplaats was de sociale veerkracht van het Havenkwartier op het hoogtepunt, aldus garagehouder Nijland. Deze ontstond door de invloed van kunstenaars en creatieve ondernemers die zich inzetten voor een inclusieve gemeenschap. Na de

zelfbouw van woningen op de plek van de kunstenaars is deze interactie afgenomen door het kleinere aantal mensen dat zich overdag in het gebied bevindt.

Veranderende ontwikkelingsstrategie

Het ontwikkelingsproces is nog niet ten einde. Op 21 juni 2016 werd een particuliere prijsvraag uitgeschreven voor de ontwikkeling van ObjectONE, gelegen in het Havenkwartier. ObjectONE is particulier opdrachtgeverschap in een gestapelde werkvorm, waarin de functies wonen, werken en recreatie gecombineerd worden. Het ontwerp voor dit object moest 'smart' zijn. Het gebouw moest in staat zijn de meest uiteenlopende wensen van toekomstige bewoners en gebruikers te kunnen herbergen. Hierbij moest maximale keuzevrijheid worden gegeven in het ontwikkelingsproces. Na het uitschrijven van de tender heeft de gemeente Deventer een keuze gemaakt betreffende het ontwerp. Deze strategie vertoont overeenkomsten met het paradigma van vóór de crisis. In plaats van interactie aan te gaan met belanghebbenden schreef de gemeente een tender uit. De invulling van het gebouw wordt geregeld door de gemeente, die huurprijzen vaststelt en vaste percentages wonen, huur en recreatie voor ogen heeft.

Het herontwikkelingsproces van het Havenkwartier biedt inzicht in de manier waarop een spontaan ontwikkelingsproces verbeterd kan worden. Allereerst was er lof voor de houding van de bestuurlijke organen in 2005. Ten eerste doordat de gemeente een facilitaire en ondersteunende rol aannam en de ontwikkeling over liet aan belanghebbenden in het gebied. Hierdoor ontstond veel sociale interactie tussen de partijen. Ten tweede is het aanstellen van één contactpersoon binnen de gemeente een actie waarmee onder betrokkenen vertrouwen werd gecreëerd. In combinatie met het opzetten van een ondernemersvereniging draagt dit - in

de ogen van betrokkenen - bij aan een ontwikkelingsproces dat niet gehinderd wordt door bureaucratie. Ten derde bleek het betrekken van zo veel mogelijk partijen bij het ontwikkelingsproces een aantoonbaar goed idee; juist vanwege de intensieve betrokkenheid van alle belanghebbenden is het ontwikkelingsproces van het Havenkwartier succesvol verlopen. Indien andere instanties op een dergelijke gereguleerde wijze wensen te ontwikkelen zullen zij partijen moeten aantrekken die belang hebben bij de ontwikkeling van het gebied en erg gemotiveerd zijn.

Harmke Vliek (harmkevliek@hotmail.com) is bachelorstudent Planologie aan de Universiteit van Amsterdam waar zij onderzoek deed naar gedereguleerde ontwikkelingen.

Literatuur

- Buijze, A. (2014) *Mogelijke vormen van regulering bij gebiedsontwikkeling*, Universiteit Utrecht, Utrecht
- Buitelaar, E., S. Feenstra, M. Galle, J. Lekkerkerker, N. Sorel & J. Tennekes (2012) *Vormgeven aan de spontane stad: belemmeringen en kansen voor organische stedelijke herontwikkeling*, Planbureau voor de Leefomgeving/Urhahn Urban Design, Den Haag/Amsterdam
- Majoor, S. (2013) *Hervorming stedelijke vernieuwing: een paradox tussen vast en vloeibaar*, Projectmanagement Bureau Amsterdam, Amsterdam
- Urhahn, G. (2010) *De Spontane Stad*, BIS Publishers, Amsterdam
- Vliek, H. (2018) *Loslaten en leiden*, scriptie bachelor Planologie, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam

DNA van het dorp

Wandeling in Zetten Foto: Korrie Melis

Hoe zorg je als bewoners zelf voor een dorp waar het goed wonen en leven is? Dorpsbewoners uit drie dorpen en onderzoekers van de Hogeschool Arnhem en Nijmegen zijn samen op zoek geweest naar antwoorden. Daarvoor gingen ze aan de slag met het 'DNA van het dorp' en werd een instrument ontwikkeld dat bewoners zelf kunnen gebruiken om de leefbaarheid in hun dorp te beïnvloeden. Deze verkenning laat zien hoe het instrument tot stand is gekomen en wat de potenties zijn.

Hoe zorgen we ervoor dat het dorp leefbaar blijft? Een vraag die voor veel dorpen relevant is. Dorpsbewoners constateren een vergrijzing en zien een afname in voorzieningen. Zij veronderstellen dat de leefbaarheid in de toekomst afneemt. Tegelijkertijd merken dorpsbewoners dat vanuit de (lokale) overheid steeds meer een beroep gedaan wordt op hun eigen kracht om de leefbaarheid op peil te houden. Bijvoorbeeld doordat er minder subsidiegeld voor verenigingen is. Termen als participatiesamenleving, doe-democratie en burgerparticipatie worden niet alleen in de steden gehoord maar ook in de dorpen (Bulder 2017).

Deze ontwikkelingen waren reden voor een drietal dorpsbelangenverenigingen uit Langenboom, Molenhoek en Zetten om samen met de Hogeschool Arnhem-Nijmegen (HAN) te zoeken naar mogelijkheden om als dorp zelf invloed te hebben op de leefbaarheid. Hoe kunnen dorpsbewoners zelf zorgen dat hun dorp een fijne woon- en leefomgeving is en blijft? De dorpsbewoners waren op zoek naar een instrument om zonder hulp van buitenaf gestructureerd en integraal met vraagstukken rond leefbaarheid van hun dorp aan de slag te kunnen gaan. In het 'DNA van het dorp' project is daarvoor een instrument ontwikkeld op basis van het Amerikaanse

Community Capitals Framework (CCF) (Flora, Flora en Gasteyer, 2016). Dit artikel is gebaseerd op het onderzoek "DNA van het dorp", een deelproject binnen het INTERREG V A project KRAKE (2016-2019).

DNA van drie dorpen

De dorpen Langenboom, Molenhoek en Zetten verschillen onder andere in omvang en ontstaansgeschiedenis (tabel 1). Wat ze delen is dat de dorpsbelangenverenigingen werken aan het toekomstbestendig houden van hun dorp. Alleen weten ze niet precies hoe ze dat moeten aanpakken. En waar ze op moeten focussen. Voor de betrokkenen geldt dat ze bij aanvang van het project tevreden waren met de huidige leefbaarheid. Wel maken ze zich zorgen over de toekomst van het dorp.

In drie trajecten is achterhaald wat het 'DNA van het dorp' is. De zoektocht naar 'wie zijn we?' stond centraal. In het DNA project is er vanuit gegaan dat dorpen specifieke kenmerken kunnen hebben. Hier kan een vergelijking met menselijk DNA gemaakt worden. Hoe de kenmerken gebruikt worden of ingezet, bepaalt mede wat voor identiteit het dorp uitdraagt.

In het DNA project is gewerkt met een aantal stappen. In de eerste stap werd het 'DNA van het dorp' achterhaald. In deze stap werd

Tabel 1: Kernmerken van de dorpen

	AANTAL INWONERS IN 2018	AFSTAND DICHTST- BIJZIJNDE STAD	TYPE (Vermeij & Mollenhorst, 2008)
Langenboom, Noord-Brabant	2210	20 km	gesloten platteland
Molenhoek, Limburg	3625	10 km	elitair platteland
Zetten, Gelderland	5015	10 km	stedelijk platteland

Tabel 2: de zeven vormen van kapitaal van een dorp (bewerkte versie van Flora, Flora & Gasteyer, 2016)

KAPITAAL	OMSCHRIJVING
natuurlijke omgeving	de natuurlijke kenmerken van een dorp en zijn omgeving
gebouwde omgeving	de gebouwen en de aanwezige infrastructuur
financieel	de financiële middelen die aanwezig zijn om de gemeenschap te versterken
cultureel	de gedeelde identiteit(-en) van een gemeenschap
mensen	de kennis en vaardigheden van de bewoners
sociaal	de sociale structuur en de netwerken van een dorp- de verbindingen tussen bewoners en groepen
politiek	toegang tot mensen met (in-)formele politieke macht en invloed

antwoord gegeven op de vraag 'wie zijn we als dorp?' Met dat DNA werd een tweede stap gezet: het in beeld brengen van vraagstukken in het dorp en daar prioritering aan geven en daarmee de doelstellingen die het dorp wil bereiken verhelderen. In alle drie dorpen waren belangenverenigingen druk bezig met allerlei activiteiten waartussen weinig samenhang bestond. Acties waren nog weinig doelgericht. Met stap twee uit het project, konden veel doelgerichter acties opgezet worden.

Samen aan de slag

Er is gewerkt volgens de principes van participatief actieonderzoek. In het actiedeel is gezamenlijk gezocht naar een verandering, verbetering of vernieuwing van het eigen dorp. Samen met dorpsbelangenverenigingen bestaande uit vijf tot tien vrijwilligers heeft de HAN hier aan gewerkt. Voorwaarde was dat de bewoners openstonden voor het uitwisselen van ervaringen en kennis met de onderzoekers en met dorpsbewoners uit de andere dorpen. In het onderzoeksdeel werd gezocht naar een breed toepasbaar instrument waarmee een dorp haar eigen DNA in beeld kan brengen. Hierbij is er vanuit gegaan dat in het proces van betekenis geven aan een plaats, in dit geval het dorp, het onderscheiden van kenmerken van een dorp belangrijk is. Dit was daarom de eerste stap in het project.

Om een DNA in beeld te brengen is het Amerikaanse Community Capitals

Framework (CCF) gebruikt. Dit is een model om de eigen leefgemeenschap te analyseren en op basis daarvan acties op te zetten (Flora, Flora en Gasteyer, 2016). Kenmerkend voor deze benadering is dat deze systeemgericht is en holistisch. In deze benadering wordt elke gemeenschap als een systeem beschouwd met een breed scala aan middelen (resources) die samen de capitals, in het project vertaald als krachten, van een gemeenschap bepalen.

Flora, Flora en Gasteyer (2016) onderscheiden zeven krachten (tabel 2). Het CCF model is erop gericht deze krachten individueel en waar mogelijk in onderlinge samenhang in beeld te brengen. Als bewoners de krachten van een dorp analyseren krijgen zij inzicht in de sterktes en zwaktes van een gemeenschap. Als zij weldoordacht investeren in de verschillende krachten, versterken zij de leefbaarheid en blijft de gemeenschap vitaal (Flora, Flora en Gasteyer, 2016). Een gemeenschap analyseren met het CCF helpt bewoners ook om prioriteiten te stellen in de benodigde investeringen. Prioriteiten stellen is noodzakelijk, omdat er vaak maar beperkte middelen (in tijd of geld) zijn.

Het CCF is een benadering met een positieve insteek: niet problemen of bedreigingen zijn het uitgangspunt maar de bestaande krachten en potenties van een gemeenschap. Daardoor is deze benadering goed toepasbaar in situaties waar bewoners

bezig zijn met een proces van identificatie (wie zijn we?) en voor het versterken van gemeenschappen (welke acties zijn nodig?): alle aspecten van het dorp als systeem worden inzichtelijk gemaakt en van daaruit is het mogelijk tot probleem-analyse, prioritering en acties te komen.

Samen zoeken naar het DNA

De dorpsbelangenverenigingen hadden verschillende behoeften. Zo wilde Zetten focussen op het vormen van een visie voor het dorp, wilde Molenhoek een profiel van het dorp maken om aan iedereen te kunnen laten zien wie ze zijn en te achterhalen wat thema's waren die speelden in het dorp, en benoemde Langenboom bij aanvang vier thema's waarmee ze aan de slag wilden om het dorp leefbaar te houden. Alle drie de dorpen wisten niet goed hoe ze dit moesten aanpakken.

Vanuit de HAN is het CCF model aangedragen om gezamenlijk aan de slag te gaan. Het holistische karakter van het CCF model leek in deze gevallen interessant omdat het in alle dorpen ging over thema's die de hele gemeenschap aangaan en daarmee alle facetten van het dorp. Voordat hiermee werd begonnen is echter eerst het draagvlak hiervoor getoetst. Op verschillende niveaus bleek dat aanwezig. In Molenhoek bijvoorbeeld waren de betrokkenen geïnteresseerd in het theoretische model zelf. Hier wilden ze ook meedenken over de ontwikkeling van het instrument. Dit sluit aan bij het type dorp, zoals te zien valt in tabel 1. De betrokkenen in Molenhoek zijn relatief hoogopgeleid. In Zetten en Langenboom waren inwoners vooral enthousiast over de integrale en holistische denkwijze.

Tijdens het project is geëxperimenteerd met werkwijzen om de krachten van een dorp in beeld te brengen. Denk hierbij aan verschillende groepsmethoden en individuele gesprekken: er zijn workshops geweest met de belangenverenigingen, van ongeveer vijf tot tien personen, waarbij specifiek op het CCF is ingegaan. Bijvoorbeeld door gezamenlijk op de verschillende krachten in te gaan. In het ene dorp werkte dit heel goed, in het andere dorp was het lastiger vanwege het abstracte karakter. Ook zijn er dorpsbrede bijeenkomsten geweest. Het doel daarvan was om bewoners actief te krijgen voor dorpspecifieke thema's, zoals de dorpsraad of plannen voor het dorpschart. Op de concrete thema's is dit goed gelukt en zijn er werkgroepen ontstaan. Omdat de betrokken bewoners allemaal vrijwilliger waren, vonden alle bijeenkomsten 's avonds en soms in het weekend plaats.

Tijdens de verschillende werkvormen werd snel duidelijk dat het woord kapitaal als vertaling voor capitals niet bruikbaar was: het werd geassocieerd met geld. De vertaling 'krachten' bleek beter aan te sluiten bij de beleving van dorpsbewoners: ze zijn trots op wat er in het dorp is en benaderen het dorp graag positief. Dit werd met name duidelijk tijdens een groepssessie met actieve dorpsbewoners in Langenboom.

Vanuit de gedachte dat het DNA van een dorp en acties om de leefbaarheid te versterken niet zonder dorpsbewoners gevonden kunnen worden, werden dorpsbewoners als mede-onderzoekers betrokken. Het samen zoeken is deels gelukt. In Molenhoek werd een werkgroep specifiek voor DNA benoemd. In de andere dorpen waren de dorpsbelangenverenigingen meer gefocust op andere lopende zaken. Dit werd duidelijk

doordat er bijvoorbeeld gezegd werd: ‘de HAN doet een onderzoek’. Vanuit de HAN zijn we niet in alle dorpen erin geslaagd om draagvlak te creëren voor het gezamenlijk maken van een DNA-profiel. Deels omdat voor sommige bewoners het DNA niet relevant gevonden wordt. “We weten toch al wel wat het dorp is?” Of doordat de focus van dorpsbewoners bij andere onderwerpen lag. Wat meespeelt in bovenstaande is dat de meeste betrokken bewoners ‘doeners’ zijn. Ze willen actie en worden enthousiast van concrete plannen, zoals de herinrichting van het dorpshart of het organiseren van een avond. Het DNA van het dorp ontdekken is abstracter en heeft geen concreet eindresultaat waar het dorp direct wat mee kan. Uiteindelijk is toch voor elk dorp een zogenaamd DNA opgesteld (tabel 3).

Vervolgacties met het DNA

De zoektocht naar een geschikt instrument om het DNA in beeld te brengen heeft geleid tot een proces waarbij actief nagedacht is over het dorp en de toekomst. Het heeft ook geleid tot een aantal acties. Bijvoorbeeld in Zetten is een dorpsvisie opgesteld en op basis daarvan is een werkgroep dorpshart gevormd. Deze bestaat uit een brede groep van bewoners die samen plannen maakt voor een nieuw dorpsplein (built capital en social capital). In Molenhoek heeft het DNA-project geleid tot een verenigingsavond, bedoeld om samenwerking tussen verenigingen te stimuleren (social capital). In Langenboom is ook gewerkt aan het verbinden van verenigingen. Het stimuleren en inzetten op sociaal kapitaal is in alle drie de dorpen belangrijk geweest (Vermeij & Mollenhorst, 2008).

Uit alle drie de dorpen komt naar voren dat veel dorpsbewoners zich over het

algemeen willen inzetten voor hun dorp. Voor belangenverenigingen en ook andere verenigingen, blijkt het echter lastig om bestuursleden te vinden. “Hoe vinden we mensen voor in de dorpsraad?”, was een veel gehoorde vraag. Een dorpsbelangenvereniging, zoals een dorpsraad, richt zich op abstractere ‘dorpse zaken’ en is minder een concreet project met een begin en einde waardoor mensen minder snel gemotiveerd zijn om deel te nemen.

Parallel aan het DNA project liepen daarom in Zetten en Langenboom zoektochten naar een nieuwe organisatiestructuur en werkwijze voor een dorpsbelangenvereniging (Antonides e.a., 2018). In Langenboom heeft dit geresulteerd in een structuur van, zoals het dorp het zelf noemt, ‘speedboten’. Dit houdt een projectmatige aanpak van dorpsonderwerpen in, waarbij één ‘kapitein’ de ‘boot’ bestuurt. De boot heeft een klein aantal passagiers en is wendbaar, waardoor het project snel kan inspelen op ontwikkelingen.

Methode werkt met begeleiding

De resultaten uit de drie dorpen laten zien dat het CCF model en het in kaart brengen van het DNA potentie heeft om te gebruiken bij lokale leefbaarheidsvraagstukken. Uit zowel de inhoudelijke als de procesmatige resultaten van de drie dorpen blijkt dat het model (in aangepaste vorm) breed inzetbaar is en toepasbaar is in verschillende contexten. Het model biedt ondersteuning vanuit het principe ‘eerst denken en dan doen’. Het is voor bewoners een gestructureerde en integrale benadering om hun dorp en de mogelijke aandachtsgebieden in beeld te brengen en te prioriteren. De methode maakt inzichtelijk met welke zaken dorpsbewoners aan de slag kunnen gaan.

Tabel 3: Het DNA-profiel van Molenhoek, november 2017

KRACHTEN

Natuurlijke omgeving

De natuur en de dorpskern met haar gebouwen en locaties zijn belangrijk. De natuur is een aantrekkingskracht.

Bos en heide worden bewust en onbewust gebruikt voor / bij activiteiten.

Het versterken van de natuur, of natuurlijke kenmerken is vaak geen nadrukkelijk doel.

Gebouwde omgeving

Molenhoek heeft een aantrekkelijke kern en goede bereikbaarheid (trein, streek- en stadsbus, wegen, etc.). Vanuit het dorp wordt hier ook in geïnvesteerd. Mooie voorbeelden zijn de kerk en het Lees- en Ontmoetingspunt (LOP).

Dorpsbewoners zijn bereid om te investeren, bijvoorbeeld door het beschikbaar stellen van hun huizen voor vergaderruimte of bijvoorbeeld auto's of elektriciteit. Daarnaast stellen instellingen gebouwen beschikbaar.

Financieel

Financiële middelen zijn noodzakelijk om succesvol te kunnen zijn.

Rijk dorp. Mensen zijn bereid te betalen voor activiteiten.

Lokale middenstand sponsort zowel in geld als in natura.

Alle initiatieven draaien op één of meerdere subsidies. Subsidies zijn afkomstig van gemeente, Rabobank, Destion (woningcorporatie), sponsoren en fondsen.

Dorpsbewoners

Er is veel inhoudelijke expertise en deskundigheid.

Er zijn relatief veel 'denkers' in het dorp, en minder 'doeners'.

Vrijwilligers worden actief en persoonlijk geworven. Voor een afgebakend project zijn vrijwilligers makkelijker te werven.

Vrijwilligers komen in een 'warme omgeving' terecht; inhoudelijke verrijking en sociale activiteiten.

Politiek

Vrijwilligers en bestuursleden van initiatieven zijn (grotendeels) op de hoogte van lokale en regionale politieke ontwikkelingen.

De gemeente is betrokken en wordt ingezet. De burgemeester en raadsleden zijn actief aanwezig bij initiatieven en activiteiten.

Vrijwilligers en bestuursleden worden geselecteerd op hun mogelijkheden om invloed te kunnen uitoefenen. De juiste mensen op de juiste plek.

Cultuur

Molenhoek is een dorp met veel nieuwkomers; importdorp.

Het dorpse karakter wordt gekoesterd en er is ook uitdrukkelijke wens om als activiteit niet te groot te worden.

Als mensen iets toezeggen dan doen ze het ook.

Sociaal

Door het dorpse karakter zijn contacten snel gelegd en lijnen kort.

Er is veel persoonlijk contact tussen mensen, ze kennen elkaar.

Netwerken zijn professioneel georganiseerd, bijvoorbeeld door gebruik te maken van draaiboeken en protocollen. Op deze manier wordt geïnvesteerd in continuïteit en kwaliteit. Ook zijn ze van karakter sociaal en informeel.

Verbinden van mensen is de sleutel tot succes. Wederkerigheid, onderling vertrouwen speelt een belangrijke rol.

Op basis van de ervaringen in het project 'DNA van het dorp' lijkt het instrument echter vooral bruikbaar met enige hulp van buitenaf of met ondersteuning van een dorpsbewoner die zich erin heeft verdiept. Vooral de vertaalslag van het nog steeds abstracte model en de achterliggende holistische denkwijze naar de praktijk van alledag bleek lastig. Veel bewoners hebben de voorkeur om hun tijd en energie direct in concrete zaken te stoppen. Het bezig zijn met abstractere onderwerpen, zoals de toekomst van een dorp en prioritering van investeringen en projecten, is minder aantrekkelijk.

Het samenwerken met bewoners in projecten is voor hogescholen in toenemende mate aan de orde. Eenzelfde soort verschijnsel is te zien bij gemeenten, waar in toenemende mate aandacht is voor inwonersparticipatie. Dat resulteert ook in samenwerking tussen bewoners en bijvoorbeeld ambtenaren van een gemeente. Mede vanuit het DNA-project blijkt dat een beroep doen op bewoners goed overwogen moet gebeuren. Daarbij zijn vragen belangrijk als: wat levert het dorpsbewoners op, zien zij de meerwaarde van samenwerking? Als dorpsbewoners die niet zien, wordt het moeilijk, of wordt maar een beperkte groep bereikt. Draagvlak creëren is essentieel. Duidelijk maken waarom je als gemeente of hogeschool wil samenwerken en vooral ook wat dat oplevert voor de bewoners. Bewoners willen veel geven maar ook duidelijk de opbrengsten zien en niet alleen een proces (zie ook De Haan e.a., 2018).

Korrie Melis (korrie.melis@han.nl) en Hilde Wierda-Boer (hilde.wierda@han.nl) zijn als onderzoekers verbonden aan het Kenniscentrum Publieke Zaak van de Hogeschool Arnhem-Nijmegen.

Literatuur

- Antonides, L., C. Witte, T. de Moor en A. Boele (2018)
De functies van bewonersoverlegorganisaties in een veranderende samenleving, Onderzoek in opdracht van de Landelijke Vereniging voor Kleine Kernen, Universiteit Utrecht
- Bulder, E.A.M. (2017) *Responsieve Regio. Pionieren met demografische transitie in Noord-Nederland*, Lectorale rede, Hanzehogeschool Groningen
- Flora, C.B., J.L. Flora en S.P. Gasteyer (2016) *Rural Communities: Legacy and Change* (5th edition), Westview Press, Boulder, CO
- Haan, E. de, S. Meier, T. Haartsen en D. Strijker (2018)
'Defining 'success' of local citizens' initiatives in maintaining public services in rural areas: a professional's perspective'. *Sociologica Ruralis*, 58, nr.2, p. 312-330
- Vermeij, L. en G. Mollenhorst (2008) *Overgebleven dorpsleven. Sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland*, Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag

Sociologisch onderzoek als startpunt voor participatie

Favoriete uitzichten van de geïnterviewden uit het dorp. De verschillen in interieurs geven een inkijkje in de verschillen in opvattingen/leefwereld.

Karin Peeters

Foto's: Karin Peeters

Elk dorp en elke wijk heeft op enig moment te maken met visievorming op de fysieke leefomgeving. Met de Nationale Omgevingsvisie op komst, wordt overal geëxperimenteerd met het meer betrekken van inwoners en belanghebbenden hierbij. In de praktijk blijkt het vaak lastig om buiten de meest mondige en betrokken burgers de volledige rijkheid aan inwoners en visies mee te nemen in het proces. Het uitvoeren van sociologisch onderzoek kan een waardevolle aanvulling zijn op het traditionele beleidsarsenaal voor participatie.

In het aardbevingsgebied van Noordoost Groningen leidt de stagnatie in de aanpak van de aardbevingsproblematiek tot onvrede en ongerustheid onder de bevolking. In het dorp Krewerd heeft een groep inwoners daarom het heft in eigen handen genomen. Begin 2018 startten zij het Experiment Krewerd (www.experimentkrewerd.nl). Dit burgerinitiatief heeft als doel om tot een integraal dorpsplan te komen dat het dorp voorbereidt op alle aspecten die in de toekomst voor het dorp van belang zijn: krimp, verduurzaming en versteviging. Maar hoe kom je als burgerinitiatief tot zo'n integraal plan en hoe krijg je de andere inwoners mee? Enkel een burgerinitiatief en de ruimte voor anderen om zich aan te sluiten, bleken ook in Krewerd niet voldoende voor afstemming met alle dorpsbewoners en draagvlak voor de aanpak. Daarom werd in Krewerd gekozen voor een vernieuwende aanpak waarbij sociologisch onderzoek werd ingezet als middel om breder zicht te krijgen op de rijkheid aan visies en verhalen in het dorp zodat het plan en het draagvlak ervoor werden versterkt. Dit artikel beschrijft het in Krewerd uitgevoerde sociologisch onderzoek en laat zien op welke manier dit waardevol kan zijn voor visievorming op de fysieke leefomgeving.

Integrale aanpak voor toekomstbestendige dorpen

Bij de transitie die dorpen en wijken moeten ondergaan om toekomstbestendig te zijn, wordt steeds vaker gekozen voor een integrale aanpak in plaats van alleen object gebonden verduurzaming (per huis). Niet alleen zijn zo voordelen te behalen van voordeliger, gezamenlijke inkoop, ook het delen van kennis, efficiëntie in gezamenlijke aanleg, het meenemen en koppelen van kansen op stedenbouwkundig, landschappelijk en cultuurhistorisch niveau zijn voordelen die alleen op collectief niveau zijn te realiseren. Tegenover deze voordelen staan ook nadelen. Want met het samen optrekken

en samen ontwikkelen wordt planvorming complexer en is veel (vrije) tijd nodig voor overleggen en afstemming terwijl het niet vanzelfsprekend is dat wijk- en dorpsgenoten het eens zijn met de aanpak (Van der Sande, 2018). Een belangrijk probleem bij de aanpak van integrale plannen is dat participatieprocessen vaak vooral hoogopgeleide burgers trekken "die [weten] hoe ze zich [moeten] organiseren, hoe ze zich staande [moeten] houden in een bureaucratisch landschap en die bovendien zelf over de financiële middelen en het sociale kapitaal [beschikken] om zaken geregeld te krijgen" (Van der Sande, 2018; zie ook Uitermark, 2012). De aanpak in Krewerd richtte zich daarom op het verbreden van de groep betrokkenen. Professionele experts naast inwoners Om de betrokkenheid van het dorp te verbreden buiten de groep initiatiefnemers is vanuit het Experiment Krewerd met steun van Stichting Archiscienza (www.archiscienza.nl) een expertteam samengesteld die het dorp in de planvorming kon ondersteunen. Wetende dat het gebied veel negatieve ervaringen en terugkomende teleurstellingen heeft in de schadeafhandeling en de verstevigingsopgave met externe experts van de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM), het Centrum Veilig Wonen en de Nationaal Coördinator Groningen, is veel tijd geïnvesteerd om vertrouwen op te bouwen tussen dorpsbewoners en experts. Daarbij was de insteek dat de externe experts naast de bewoners gingen staan om op basis van gelijkwaardigheid hun kennis met de dorpsbewoners te delen. Een cruciaal moment daarbij was de opstart van het project. Daarbij kregen de experts als toehoorders een rondleiding van de dorpsbewoners zelf. Daarnaast werden op basis van interesse verschillende werkgroepen met bewoners opgericht om dorps thema's verder uit te diepen. Door gezamenlijke werkgroepen op te richten werd enerzijds het blikveld van de bewoners op het gebied van cultuurhistorie, stedenbouw en duurzaamheid verwijdt en anderzijds werden de experts bij hun analyse gevoed door de verhalen en informatie uit het dorp.

Sociologisch onderzoek

Omdat men zich ervan bewust was dat niet iedereen uit het dorp zijn of haar stem zou kunnen of willen laten horen in de themagerichte werkgroepen, werd in Krewerd met een tweede aanpak geëxperimenteerd: een sociologisch onderzoek onder de inwoners. Met een kwalitatief onderzoek werd achterhaald wie de inwoners van Krewerd zijn, wat zij belangrijk vinden en hoe zij hun toekomst in hun dorp voor zich zien. 33 van de 85 inwoners werkten mee aan diepte-interviews, waarin zij bevraagd zijn over thema's als ruimtelijke trots, de dorpsverhalen, hun invulling van nabuurschap, ervaringen met de aardbevingen en hun visie op de toekomst van het dorp. De 33 geïnterviewden bestonden uit bewoners uit een breed scala van leefwerelden, met daarbij een zo goed mogelijke mix tussen nieuwkomers in het dorp en autochtonen, jong en oud en gezinnen/alleenstaanden zodat zo goed mogelijk recht werd gedaan aan de demografische opbouw van het dorp. Om de minder mondige burgers te betrekken werd na een eerste algemene oproep in het dorps huis aan de eerste geïnterviewde bewoners gevraagd wie zij niet vaak horen/zien bij dorpsactiviteiten, maar wel belangrijk zijn voor de sociale structuur in het dorp. Door hun ervaring met de wijze van het kwalitatieve onderzoek wilden zij vaak ook helpen om de eerste contacten te leggen, waardoor het makkelijker werd deze - vaak wat schuwere - groep toch door de sociologe te laten interviewen.

Scheidlijnen en verbindingen

Het sociologisch onderzoek in Krewerd liet zowel scheidlijnen als verbindingen zien tussen de inwoners. Nabuurschap en het houden aan 'dorpse regels' bleek voor alle inwoners vanzelfsprekend. Het werd vaak zelfs als randvoorwaarde gezien om zich in het dorp te kunnen handhaven. De sociale positie in het dorp bleek sterk af te hangen van de kennis of krachten die mensen in het dorp inbrengen en op welke wijze mensen dat deden: bijvoorbeeld wel

eens onderling spullen uitlenen, hand- en spandiensten leveren, beheer van het dorps huis of iets doen voor de maandelijkse dorpsbijeenkomsten. In het dorp bleek ook sprake van een gedeelde trots en gedeelde moraal, maar daarbij bleek ook een groot kennis- en belevingsverschil te bestaan tussen autochtone inwoners en nieuwkomers. Deze verschillen worden onder meer zichtbaar waar het gaat over het denken over de verduurzaming van de individuele huizen en de aanpak van de verstevigingsopgave. Hierdoor versterkte het initiatief Experiment Krewerd de ongelijkheid eerder dan dat ze deze verkleinde.

Net als in andere dorpen zijn in Krewerd de hoger opgeleide burgers vaak geen autochtone bewoners uit het gebied, maar zijn zij vanwege specifieke (woon)kwaliteiten naar het gebied getrokken nieuwkomers (zie ook Uitermark, 2012). De waarden die zij hebben en zien in hun woonomgeving en de ideeën over wat hierin veranderd mag worden, verschillen daarmee sterk ten opzichte van de oorspronkelijke bewoners. Hierdoor werd het initiatief van Experiment Krewerd vanuit deze groep – hoe lokaal ook – niet goed geaccepteerd door de andere inwoners. Zo bleken initiatieven die vanuit de groep nieuwkomers in Krewerd kwamen, ongewild de tegenstellingen in het dorp te vergroten

Inzichten voor professionals

De analyse van het kwalitatieve onderzoek is gedeeld met het expertteam, waardoor de leden ervan goed inzicht kregen in de sociale structuren in het dorp. Dit stelde hen in staat om hun werkwijze en communicatiestrategie aan te passen aan de behoeften en lokale cultuur. Zo maakte de stedenbouwkundige andersoortige analysekaarten dan in andere dorpen. Voor Krewerd werd bijvoorbeeld een kaart gemaakt waarop privé en contactruimten (collectief) in beeld werden gebracht, omdat dit belangrijk was in het dorp. De presentatie van de ruimtelijke analyse bevestigde dit: deze kaarten

werden goed door de dorpsbewoners bekeken en waren onderdeel van discussie.

De sociologische analyse had eveneens meerwaarde voor het cultuurhistorisch onderzoek: door de contacten die waren gelegd, kon sneller toegang verkregen worden tot de dorpsverhalen en het netwerk van de dorpsgemeenschap. Hierdoor kon kennis uit het dorp adequater worden opgehaald en kon de ‘orale geschiedenis’ een wezenlijke aanvulling zijn voor het historisch onderzoek.

Ook het vinden van oplossingen voor de energieopgave van het dorp bleek duidelijk baat te hebben bij de sociologische analyse. Het onderzoek gaf de experts in sneltrein-tempo inzicht in hoe het dorp werkt en hoe de sociale cohesie is. Die cohesie is belangrijk bij de energietransitie. Het grootste deel van de energieopgave komt namelijk terecht bij de private eigenaar van vastgoed. Om energie te besparen of op een andere vorm van energie over te gaan moet deze private eigenaar daarbij – om schaalvoordeel te halen – privé geld inleggen in een gezamenlijke investering. Om als gemeenschap deze gezamenlijke investering op te bouwen is het onderlinge vertrouwen cruciaal (zie ook Dijkstra, J., Stokman, F., Brink, P. & Goedkoop). De kracht van het sociale netwerk en de mogelijkheid daarbinnen om te kunnen samenwerken en kennis te delen bleek uit de sociologische analyse in Krewerd nog niet voldoende. Daarom is extra geïnvesteerd in kennisuitwisseling, bijvoorbeeld door andere dorpse energiecoöperaties uit te nodigen en het opstarten van een andere – meer democratische en transparante – juridische vorm.

Inzichten voor het dorp

Dorpsbewoners reageerden ook positief op het sociologisch onderzoek. Het werd gezien als een betekenis gevend proces. Mensen die in het dorp geïnterviewd zijn, hebben het ook als plezierig ervaren dat hen vragen zijn gesteld. Daarmee hebben

zij zich gehoord gevoeld en zijn zij gekend. Dit geeft betekenis op persoonlijk vlak (ik ben de moeite waard) maar ook op sociaal vlak: het heeft een motiverende basis gegeven om bij het proces van totstandkoming van de dorpsvisie aan te haken en aangehaakt te blijven.

Daarnaast had het onderzoek een samenbindend effect in het dorp. Ook al zijn niet alle dorpsgenoten geïnterviewd; door de presentatie van het sociologisch onderzoek in het dorp, spiegelen de mensen zich aan elkaar en kwamen met elkaar in gesprek. Het sociologisch onderzoek leidde voor sommigen ook tot het inzicht dat de verschillen in het dorp in opvatting en cultuur veel groter waren dan door individuele burgers zelf gedacht. Door het onderzoek werden sommigen zich ervan bewust dat er veel minder gelijkgezinden waren dan men zelf inschatte. Dat leverde soms het inzicht op dat “blijven hakken en overal tegenin blijven gaan geen zin heeft”. In dat opzicht heeft het onderzoek zelf ook een sociaal proces in gang gezet. Iedereen is zich meer bewust geworden van de consequenties van het eigen handelen; een groeiend inzicht dat je het niet allemaal eens hoeft te zijn, maar dat je met collectieve regie en strategie in het dorp verder komt dan in je eentje.

Meerwaarde voor het proces

In dorpen zoals Krewerd zijn veel mensen terughoudend om hun ideeën in te brengen bij een discussie over hun omgeving. Tegelijkertijd voelen ze zich wel gepasseerd wanneer een idee wordt geopperd door iemand anders. Dit maakt het complex en lastig van onderaf tot gedragen plannen te komen.

Door bij integrale planvorming de procesinrichting niet technisch te maken, maar ook tijd en ruimte te bieden aan gevoeligheden en de lokale cultuur, ontstaan meer acceptatie en draagvlak. Sociologisch onderzoek kan helpen om de onderlinge verhoudingen en belangen in

Stekjes die op het dorp verkocht worden (opbrengsten voor een goed doel) waarbij de pot geld met wisselgeld onbeheerd op tafel staat.

beeld te krijgen. Specifiek voor het proces is het interessant dat sociologisch onderzoek het inzicht kan vergroten in de positie van en het draagvlak voor voorbeeldrollen in het dorp: de informele burgemeesters, maar ook de stille weerstand. Door de informele burgemeesters en de 'stillen' in beeld krijgen en te weten wat hun drijfveren zijn, kunnen zij beter bij het proces worden betrokken. Dat kan echter alleen als erkenning bestaat voor het feit dat spanningen bestaan en geaccepteerd wordt dat niet iedereen het eens is. Dit vergt dat niet alleen gelijkgestemden maar juist een grote diversiteit aan voorbeeldrollen en standpunten deelneemt in het proces. Alleen dan kan het juiste gesprek gevoerd worden, kunnen inzichten worden uitgewisseld en kan weerstand weggenomen worden. Mede daarom heeft de projectgroep in Krewerd nu ook andersoortige coalities gesmeed en nodigt het nu meer nadrukkelijk ook dorpsbewoners met andere meningen uit om aan te schuiven.

Meerwaarde voor participatie

Door het doen van een sociologisch onderzoek zijn inwoners op een andere manier bij het proces aangesproken dan ze verwacht hadden. Met veel aandacht, waardoor zij het als eervol hebben ervaren onderdeel van het totstandkomingsproces

te mogen zijn. Dit resulteerde in meer betrokkenheid bij het proces en het wekken van de eigen interesse van bewoners. Met name de dorpspresentatie van de resultaten heeft inwoners meer inzicht gebracht in hoe het dorp 'werkt' en dat ze als dorpsgenoten ook lotsgenoten zijn. Dat ze meer delen dan alleen de plek waar ze wonen. Dit gaf de mogelijkheid om elkaar op een nieuwe manier te leren kennen en om nieuwe rollen te laten ontstaan.

Krewerd is een klein dorp in Groningen maar zoals Krewerd zoeken nog vele andere dorpen, buurten en wijken in Nederland samen naar antwoorden voor opgaven in hun leefomgeving. Vaak richt inspraak zich op bewoners die tijd kunnen en willen investeren en mondig zijn. Dat brengt het risico met zich mee dat inspraak slechts een specifieke groep bereikt, het gesprek eenzijdig blijft en draagvlak voor een gekozen strategie beperkt is. Experiment Krewerd laat zien dat het uitvoeren van sociologisch onderzoek een startpunt kan zijn voor het verruimen van de blik en het draagvlak en daarmee tot inhoudelijk betere plannen. Met de Nationale Omgevingsvisie op komst en de wens om burgers meer te betrekken bij beleid voor hun leefomgeving wordt zo'n aanpak op veel meer plekken interessant.

Karin Peeters (info@territoria.nl) is stedenbouwkundig ontwerper en stadssocioloog en oprichter van het sociaal-ruimtelijk adviesbureau Territoria.

Literatuur

Dijkstra, J., F. Stokman, P. Brink & F. Goedkoop (2018)

Samen Energie Neutraal, Openbaar Eindrapport, RUG Groningen

Sande, J. van der (2018) De verborgen gebreken van buurtinitiatieven, *Sociale Vraagstukken*, 11 oktober 2018, www.socialevraagstukken.nl/de-verborgen-gebreken-van-buurtinitiatieven

Uitermark, J. (2012) De zelforganiserende stad. Gevaren van een inspirerend ideaal, in: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (2012) *De toekomst van de stad*, p. 5-9

Hilde Blank

“Door de schalen en door de sectoren heen”

Hilde Blank is als stadsstedenbouwer van de gemeente Leiden en bouwmeester bij een project- en gebiedsontwikkelaar een kameleon die zich weet in te leven in alle spelers binnen de gebiedsontwikkeling. De samenhang tussen beleid, onderzoek en ontwerp loopt als rode draad door haar carrière. Ze raadt iedereen aan zich altijd te blijven verdiepen in de verschillende partijen die betrokken zijn bij de ontwikkeling van gebieden. “Het werkveld en de manier van doorgronden van de opgave is niet veranderd, maar het type opgaven waar wij mee te maken krijgen wel.”

Geboren in Leiden en opgegroeid in Twente belandde Hilde in Delft om bouwkunde te studeren, gedreven door haar vroege fascinatie voor de wereld om haar heen en hoe je daar invloed op kunt uitoefenen. Toen ze haar studie had afgerond, begon haar carrière als onderzoeker bij de Universiteit Utrecht, daarna bij de Gemeente Delft en de Gemeente Eindhoven, waar ze al voor haar dertigste hoofd stedenbouw werd. Na een paar jaar in Amerika te hebben gewoond kwam ze terug naar Nederland om het ruimtelijke adviesbureau

BVR in Rotterdam over te nemen. Vijftien jaar later bekleedt ze daarnaast vele functies, onder andere als voorzitter van de Van Eesteren-Fluck en Van Lohuizen Stichting (EFL), lid van het begeleidingscollege van het Planbureau voor de Leefomgeving en lid van de Raad van Toezicht van Mobile Arts. Haar werk als strategisch stedenbouwer kenmerkt zich door een brede blik op de wereld, het verbinden van mensen en het zich verdiepen in verschillende contexten. Haar werkzaamheden variëren van het opstellen van integrale regionale toekomstvisies tot het bedenken van betekenisvolle plekken in stad –dwars door schalen en sectoren heen – waarbij de context en de samenhang voorop staan; “Ik ben eigenlijk enorm slecht in het verkavelen vanuit een programma van eisen en een vastomlijnde locatie.”

Toen je BVR overnam ben je eerst aan de slag gegaan met uitbreiding van het bureau met meer ontwerpers. Al snel kreeg je door het type opdrachten dat je deed het petje ‘ruimtelijke kwaliteit’ op. Is dat ook wat je het leukste vindt?

“Ja, dat past uitstekend bij mijn manier van werken: het verbinden van beleid, ontwerp en politiek en het doen van toekomstgericht ontwerpend onderzoek. Eén van de leukste projecten die ik heb gedaan is Zeeland 2040. Vanuit scenario’s en debatten haalden we bouwstenen op om tot een verhaal voor Zeeland te komen waarmee Statenleden het debat konden aangaan over actuele opgaven. Partijen meenemen en anders laten kijken naar hun eigen gebied, het denken vanuit kansen en het slim combineren van opgaven is typerend voor het werk van BVR.

De rol van een adviseur ruimtelijke kwaliteit is hoofdzakelijk om een strategische visie op een opgave te formuleren en vervolgens te bewaken dat deze ook zo gerealiseerd wordt. Je onderzoekt de dynamiek van een gebied en bedenkt een nieuw toekomstperspectief vanuit de opgaves die op een gebied af komen. In bijvoorbeeld ateliers en debatten en door ontwerpend onderzoek werk je vervolgens aan een uitwerking van de ambities. Nu als bouwmeester bij ontwikkelaar AM

Marie Krop

ben ik ook meer bezig met het waken over de kwaliteit en hoe we als ontwikkelaar in nieuwe opgaven moeten staan, juist in een tijd waarin de overheid zich steeds meer terugtrekt. Ik houd me bezig met de vraag of we ook waarmaken wat we in tenders beloven en wat en wie we nodig hebben om de ambities te kunnen vervullen. Dat zetten we vervolgens om in een duidelijk verhaal met diezelfde ambities.

Ik ben ook bouwmeester bij de gemeente Leiden. Nu we met veel projecten bezig zijn en we tegelijkertijd meer ruimte geven aan de markt, is het nodig dat iemand meekijkt of de optelsom van al die projecten wel leidt tot de stad die je wilt realiseren. Dat sluit mooi aan bij de omgevingsvisie die de stad maakt. De centrale vraag is eigenlijk: wat voor stad wil je zijn en hoe doe je dat samen met de omgeving, initiatiefnemers en stakeholders?”

Vind je dat het werkveld in de afgelopen twintig jaar veel veranderd is?

“Het is altijd al zo geweest dat de maatschappelijke ontwikkelingen de ontwerpogaven veranderen. Wat je wel ziet is dat de partijen met wie ik aan tafel zit niet meer de geijkte partijen zijn van vroeger. Naast de ontwikkelaars, bouwers, corporaties en de maatschappelijke organisaties, spreek ik tegenwoordig ook meer creatievelingen, huisartsen, waterschappen of nutsbedrijven over thema's zoals gezondheid, rainproof en energie. Ook zijn ondernemers maatschappelijk meer geëngageerd en houden zich meer bezig met thema's zoals duurzaamheid. De manier van doorgronden van de opgave is niet veranderd, maar het type kennis, de partijen aan tafel en wat bijvoorbeeld technologisch mogelijk is wel.”

Is ook de rol van de ontwerper veranderd?

“De rol van de ontwerper verandert continu. In mijn begintijd was de rol van de stedenbouwer meer om plannen uit te tekenen. Nu zie je weer een beweging waarbij de rol van de ontwerper is om kansen te verkennen. Het ontwerp is daarbij een manier om het gesprek vorm te geven. Je kunt als ontwerper

Foto: AM

namelijk dingen weg laten en je kunt dingen juist laten zien. Daardoor kun je betekenis geven aan plekken en een verhaal overbrengen. Technologisch is nu zoveel mogelijk. Door een project helemaal in 3D uit te werken kun je direct zien waar technische fouten zitten en er virtueel door heen lopen om te zien wat wel en niet zal werken in de praktijk.

Van mijn tijd in Amerika heb ik geleerd dat de programmatische invulling belangrijk is. Een kwaliteitsteam in Amerika houdt zich naast de ruimtelijke kwaliteit ook veel bezig met de kwaliteit van het voorzieningenprogramma. De grote vraag wat mij betreft is: wie voelt zich nou echt verbonden met een plek? Ik heb gezien dat daar steeds meer aandacht voor komt. Het programma is de basis voor een betekenisvolle plek waar mensen zichzelf kunnen ontwikkelen en waar mensen het gevoel hebben dat ze invloed kunnen uitoefenen en hun fantasie kunnen gebruiken. Laatst bespraken we dit inzicht met een omgevingspsycholoog. Mensen houden van ruige natuur en rafelrandjes en niet dat alles bedacht is. Daarom zijn tijdelijke placemaking-projecten op onverwachte plekken ook zo aantrekkelijk. Voor

ruimtelijke projecten betekent dit dat ook ruimte wordt ingebouwd voor aanpasbaarheid. Zijn er plekken die door de tijd heen een andere invulling kunnen krijgen? Dit geeft eigenheid aan een gebied.

Het verschilt ook per plek welke aanpak het beste past. Voor het ene gebied is het prima een goed ontwerp te maken en mooie huizen neer te zetten en is participatie minder nodig. In een ander gebied kan die ruimtelijke inpassing juist heel belangrijk zijn. Als ontwerper is het essentieel de buurt goed te leren kennen en er onderdeel van te worden. Een plek kan juist heel lokaal, maar ook heel internationaal verbonden zijn. Als ontwerper stel je jezelf de vraag: wat doet iets met een omgeving? Een bepaalde ingreep kan er bijvoorbeeld toe leiden dat een plek minder geïsoleerd komt te liggen. De bestaande kenmerken en mensen in een gebied kun je gebruiken voor je ontwerp.

Ik zou het ontzettend interessant vinden als overheden in tenders marktpartijen uitdagen om iets te vinden van de bredere omgeving van een kavel om er een betekenisvolle plek van te maken. Overheden en marktpartijen zouden op deze manier meer samen kunnen optrekken in wat bijvoorbeeld de openbare ruimte of de infrastructuur nodig heeft. We hoeven dit soort collectieve voorzieningen niet puur als het domein van de overheid te beschouwen."

Gebeurt het vaak dat projecten worden stopgezet doordat een gebrek aan politiek draagvlak bestaat?

"Ik heb door de tijd wel gezien dat ideeën waar ik zelf erg achter stond toch niet werden uitgevoerd, bijvoorbeeld omdat er op dat moment geen politiek draagvlak voor was. Op de korte termijn is dat natuurlijk jammer, want je hebt er toch hard aan gewerkt en bent overtuigd dat het een goede ontwikkeling is. Toch zie je dat die projecten soms na een paar jaar weer de kop opsteken. Als ontwerper heb je dan wel tot denken aangezet. Het doel is nooit alleen om hetgeen je bedenkt of maakt ook precies zo uit te voeren. Het is ook heel belangrijk om mensen aan te zetten tot denken en het maken van keuzes."

Heb je het idee dat de overheid nu meer openstaat voor samenwerking?

"Er zijn wel goede voorbeelden van projecten waarin overheid en private partijen echt met elkaar samenwerken, maar ik denk dat generiek de beeldvorming over en weer nog wel stereotiep is. Als ik aan een ontwik-

kelingstafel zit en de overheid heeft in een nota van uitgangspunten alle eisen tot in detail uitgewerkt, dan stel ik wel de vraag wat nou de echte doelen zijn in plaats van al in oplossingen te denken. Aan de marktpartijen leg ik uit waarom bepaalde eisen zijn gesteld vanuit het perspectief van de overheid. Als zij dit beter begrijpen dan kunnen ze makkelijker denken in oplossingen en alternatieven. Ik probeer dit uit te leggen in debatten, lezingen of interviews."

Je bent in je werk ook bezig met nadenken over de inclusieve stad. Waarom vind je dit nu een belangrijk thema?

"Toen ik begon als bouwmeester bij AM dacht ik na over wat mijn periode zou kenmerken en waar ik aan wilde werken. Ik heb een aversie tegen zo maar bouwen in het weiland. De binnenstedelijke opgave is nu groot. Veel overheden willen die inclusieve stad, maar je ziet dat met de enorme druk op de woningmarkt een aantal functies uit de stad worden verdreven. Veel werkgebieden worden woongebieden. Veel gemeenten zijn goed in projecten, maar ze vergeten het 'stadmaken'.

Wat een inclusieve stad is, is nog best moeilijk te definiëren. Ik organiseerde een workshop met dit thema en dat werd enorm breed. Toen heb ik Architectuur Lokaal gevraagd om een prijsvraag te organiseren: 'Am I Included?'. Doel was om op te halen wat nodig is om aan een inclusieve stad te werken. Het bleek belangrijk om de lokale context te leren kennen. Participatie is iets heel anders dan echt kunnen duiden wat een plek nodig heeft. Ook partijen die met elkaar een project doen, moeten elkaar echt leren kennen. Wanneer je twee partijen direct aan een onderhandelingstafel zet, zullen ze het over aantallen en geld hebben. Als zij elkaar en elkaars netwerk leren kennen, dan voeren ze een heel ander gesprek. Bijvoorbeeld, ze komen erachter dat ze eenzelfde (maatschappelijke) passie ergens voor hebben. Bij AM zeg ik ook graag dat collega's hun stropdas thuis moeten laten. Op die manier probeer ik de beeldvorming te doorbreken en uit te vinden wat nou eigenlijk echt de doelen zijn, ook als deze doelen zijn dat geld verdiend moet worden om andere doelen mogelijk te maken."

Hoe kunnen we met de stapeling van eisen voor duurzaamheid, kwaliteit en betaalbaarheid nog bepalen wat prioriteit moet krijgen?

“Het maken van keuzes is een vraagstuk van deze tijd. Met alle eisen die tegenwoordig in tenders worden gesteld, zal je financieel nooit uitkomen. Dan wordt hoogbouw bijvoorbeeld alleen toegestaan als er ook een ‘verticaal bos’ komt. Dat is duur en bovendien moeilijk te onderhouden. Voor een deel is het bepalen van locatiedoelen een politieke keuze, maar ook typisch iets wat je uit een participatietraject kunt halen. Naast de belangrijkste doelen is het dan mooi meegenomen als je randzaken ook kunt realiseren. Laat ook ruimte aan anderen om met oplossingen te komen.

Om een voorbeeld te geven: laatst hadden we bij een tender een heel mobiliteitsconcept uitgedacht, waarbij het autobestuur werd ontmoedigd door het op afstand te plaatsen van de eigen woning en andere vormen van mobiliteit aan te bieden. Vlak voor de indiening kwamen er aangescherpte eisen van de gemeente en kregen we te horen dat parkeren binnen een straal van zoveel meter binnen de woning moest worden opgelost. Als je daar niet aan voldeed, dan scoorde je daar geen punten op en wordt het moeilijk om de tender te winnen. De oplossing die we hadden bedacht, was daarmee meteen van de baan.

Dat zie ik ook als een mooie kans van de Omgevingswet. Naast minder regeldruk en meer integraal werken, dient een Omgevingsvisie met name om doelen te formuleren. De oplossingen mogen ook van anderen komen. Dan kom je misschien ook wel tot verrassende inzichten. Als ik nu al zie wat allemaal technologisch mogelijk is, dat is echt waanzinnig.”

Vind je dan dat de overheid soms te veel op de stoel van de ontwerper gaat zitten?

“Ik vind dat de overheid op die stoel moet gaan zitten en moet doordenken om te weten wat zij vraagt. Vervolgens moet je weer abstraheren. De gemeente moet ontwerpend onderzoek doen en aan de hand daarvan prioriteiten stellen. Je bent hiermee een betere gesprekspartner voor de partij die het uiteindelijk gaat uitvoeren. De gemeente houdt uiteindelijk de samenhang en de verbinding in de gaten.”

Hoe krijg je circulariteit nou zo snel mogelijk van de grond?

“Circulariteit en verbinding van stromen zitten eigenlijk op een wat hoger schaalniveau. Als je het hebt over circulair bouwen, dan gaat het al snel over materialenpas-

poorten en de toepassing van circulaire materialen. Leuk is ook dat modulair bouwen ineens weer terugkomt. We moeten ook materialen niet van ver halen, dat betekent dat we rekening moeten houden met meer ruimte voor opslag en productie. Het denken moet nog wel omgezet en opgeschaald worden. Het betekent daarnaast een herwaardering van bedrijventerreinen die de nieuwe maakindustrie ruimte geven. Een nieuwe ruimtevraag is aan het ontstaan. Het Rijk kan hier door voorbeeldprojecten te starten, ook een mooie rol in spelen, net zoals zij dit ook hebben gedaan met ov-knooppunten. Met circulariteit is de uitdaging hoe je de technologische ontwikkelingen onderdeel kunt maken van de stad. Iedereen zit nogal in zijn eigen niche.”

Op welke manier ben je nog bezig met wetenschap?

“De ontwikkelingen die ik tegen kom in mijn werk breng ik graag naar een academisch niveau met mijn werk voor de EFL-stichting. De Van Eesteren leerstoel is daarbij een directe verbinding met de wetenschap. Ik ben nu volop bezig om onderzoek gefinancierd door de stichting een breder podium te geven en de kennis beter te verspreiden. Bij BVR hebben we ook altijd stagiairs om jonge mensen een kans te geven maar ook om van hen te leren. Het is belangrijk om kennis te delen maar ook om kennis op te doen”.

Wat zou je jonge vakgenoten mee willen geven?

“Ik merk dat jonge mensen vaak vergeten om door de schalen heen te kijken. Jonge mensen zijn vaak echte ontwerp-ontwerpers. Ze hebben wat minder notie van de omgeving. Ik vind het moeilijk om jonge mensen te vinden met die brede blik en nieuwsgierigheid. Het is een waanzinnig mooi vak om op een liefdevolle en open manier met je omgeving bezig te zijn. Dat zou je ook de boventoon moeten laten voeren. Lef, overtuigingskracht en enthousiasme zijn belangrijk. Een project dat in de prullenbak belandt, is niet meteen mislukt. En als je jong bent moet je lekker veel verschillende ervaring opdoen, want het op onderzoek uitgaan is belangrijk.”

Marie Krop (marie.krop@freeler.nl) is projectleider grondzaken bij de gemeente Amsterdam, waar ze werkt aan IJburg, en redacteur van Rooilijn.

Recensies

Gerben Helleman

Open Stad

Sennett, R. (2018) *Stadsleven*, Meulenhoff, Amsterdam, 416 p., ISBN 978-90-290-9306-4, € 24,99

Steden worden te veel vormgegeven volgens een gesloten systeem: uniform, gecontroleerd en lineair. In plaats van een 'gesloten stad' hebben we juist een 'open stad' nodig waar ruimte is voor complexiteit, diversiteit en experimenten. Dat is de hoofdboodschap van stadssocioloog Richard Sennett in zijn boek *Building and Dwelling: Ethics for the City* dat ook in het Nederlands verscheen onder de titel *Stadsleven; een visie op de metropool van de toekomst*.

In dit boek behandelt hij de spanning, interactie en overlap tussen de geplande en de geleefde stad. Tussen de manier waarop een stad wordt bedacht en gemaakt door professionals en de manier waarop een stad wordt beleefd, ervaren en ingevuld door haar gebruikers. Het gaat over de zoektocht naar het vinden van een juiste balans tussen de idealen en vergezichten van beleidsmakers en de realiteit van alledag. Sennett gebruikt hiervoor de woorden 'gesloten' en 'open' en houdt een pleidooi voor een nieuw stedelijk systeem met meer interactie tussen fysieke plekken (*ville* in het Frans) en het stadsleven (*cité*). In zijn optiek (p. 287) wordt deze relatie verstoord als steden te veel worden gevormd aan de hand van gesloten systemen:

"In a closed system, when something goes wrong in one element, the whole system may stop or collapse [...] An open city is more repairable [...], its power relations are more interactive than directive, it is thus capable of adapting and retooling when things go wrong or come to the end of their useful life".

De *Closed City* is vooral een resultante van het modernisme waarbij de van bovenaf geplande stad aan de hand van rekenmethodieken in blauwdruk van de tekentafel kwam. Naast 'licht, lucht en ruimte' zorgde dit denken ook voor functiescheiding, herhaling en een sterke ruimteclaim voor auto's. In combinatie met de drang van beleidsmakers naar 'rust, orde en regelmaat' en de jarenlange inzet op economische groei en winstmaximalisatie zijn de gevolgen volgens de auteur (p. 11) nog dagelijks zichtbaar: "Large finance and

construction firms are standardizing the 'ville'; as a plane lands you may not be able to tell Beijing apart from New York."

Stedenbouw en ruimtelijke ordening in een *Open City* stimuleert en omarmt het dynamische karakter van een stad. Door bij planvorming de lokale context mee te nemen, te experimenteren en flexibel te zijn. In een open systeem bestaat namelijk geen definitieve bestemming. Het evoluerende proces heeft alleen een bepaalde richting. In tegenstelling tot de functionele stad gaat de open stad over drukbezochte straten en pleinen in dichtbebouwde steden met informele ontmoetingen die tot innovatie kunnen leiden.

Sennett geeft daarbij duidelijk aan dat dit planningssysteem meer moet zijn dan slechts het romantiseren van spontane ontwikkelingen van onderop (klein, langzaam, lokaal), zoals Jane Jacobs nog wel eens wordt verweeten. Ook de huidige vraagstukken, zoals verstedelijking, verdichting en verduurzaming (groot, snel, stedelijk) moeten worden meegerekend. Zijn pleidooi is dus geen vrijbrief om als professionals op de lauweren te gaan rusten. De gebouwde omgeving moet wel vorm worden gegeven, maar dan op een manier zodat het gat tussen de (commerciële) kernwaarden van de vormgever, grond- of gebouweigenaar en de (maatschappelijke) kernwaarden van de samenleving wordt gedicht.

Hoewel er geen  en model bestaat voor een Open City, noemt Sennett wel een aantal belangrijke ingrediënten.

Ik bespreek hier drie. Ten eerste is het van belang dat wordt gewerkt met zachte (*borders*) in plaats van harde (*boundaries*) grenzen. In de moderne stad is veelal sprake van de laatste soort. Het stedelijk leven is opgedeeld in gebieden voor werk, recreatie en wonen. Menselijke interactie vermindert doordat vooral ruimte wordt geven aan gemotoriseerd verkeer. De gated community is daarbij de meest extreme en bekendste scheidingsvorm. Sennett houdt in navolging van onder andere architect Jan Gehl een pleidooi voor het terugkeren van de menselijke maat in stedenbouw en architectuur door meer aandacht te besteden aan de wensen van de voetganger, aan functiemenging en aan zachte overgangen tussen gebouw (privé) en straat (publiek).

Ten tweede vraagt hij om meer flexibele gebouwen. Deze zouden zo moeten worden ontworpen dat ze zich in de loop der tijd kunnen aanpassen aan nieuwe wensen en behoeften. Ontwerpen die open staan voor aanpassingen, zoals bijvoorbeeld de oude pakhuizen die nu vaak zijn omgevormd tot woningen of bedrijfsruimten. Deze staan haaks op veel moderne gebouwen die een complexe infrastructuur kennen van buizen en kanalen voor elektriciteit, licht, sanitair en verwarming. Een leidingstelsel dat de aanpassing aan nieuwe wensen in de toekomst bemoeilijkt. In de woorden van Sennett (p.14): "Time reverses the mantra that form should follow function; instead, function follows form - and often follows slowly".

Die flexibiliteit kan ook op een hoger schaalniveau worden ingebouwd. Een rigide planner heeft oogkleppen op en wil vanaf het begin de eindresultaten overzien. De ruimdenkende en flexibele planner omarmt juist de onvoorspelbaarheid en dynamiek van de stad. En anticipeert met kleinschalige ingrepen op die niet-lineaire ontwikkelingen. Door ruimte te geven aan initiatieven en projecten zodat ze zelf een vorm kunnen aannemen en verder kunnen groeien naar gelang de (on)mogelijkheden van tijd en plaats. "Seed planning", zoals Sennett (p. 236) dat noemt.

Samenvattend vraagt Sennett voor een meer vraaggerichte benadering met meer aandacht voor historisch gebruik, de identiteit van een plek en voor de menselijke schaal. Werkend aan een betere balans tussen verandering en stabiliteit, tussen routine en ontdekking, tussen orde en chaos en tussen stenen en mensen. Om zo te komen tot een gebouwde omgeving die bestaat uit een collage van verschillende gebouwen, mensen en activiteiten: "The role of the planner and architect would be both to encourage complexity and to create an interactive, synergetic 'ville' greater than the sum of its parts, within which pockets of order would orient people. Ethically, an open city would [...] free people from the strait-jacket of the fixed and familiar, creating a terrain in which they could experiment and expand their experience", aldus de auteur (p. 9).

Dit alles is geen nieuw geluid. Niet van deze en ook niet van andere auteurs.

Zo heeft zijn pleidooi bijvoorbeeld veel weg van wat wij hier in Nederland 'organische gebiedsontwikkeling', 'spontane stedenbouw' en 'ontwerpend onderzoek' noemen. Niettemin is het een inspirerend boek waarin het geheel nog eens goed uit de doeken wordt gedaan. Op sommige punten is het wat moeilijk te volgen, maar door de belangrijke boodschap en de nuttige theoretische achtergronden, historische beschrijvingen en vele anekdotes is het boek een aanrader voor iedere architect, planoloog, politicus, stadsmaker, stedenbouwer en student.

Gerben Helleman (gerbenhelleman@gmail.com) is stadsgeograaf, redacteur bij Rooilijn en blogt op Stadsleste/Urban Springtime, waar zijn Engelstalige recensie van dit boek verscheen.

Annet Kempenaar

Vijftieng jaar ontwerpen aan Zuid-Holland

Colombo, F., J. van Schaick en P.P. Witsen [2018] *Kracht van Regionaal Ontwerp*, De Nieuwe Haagsche, Rijswijk, 268 p., ISBN 978-94-6010-076-5, € 27,95

Kracht van Regionaal Ontwerp is een inspirerend boek met intrigerende verhalen over vijftieng jaar ontwerpen aan Zuid-Holland. In 268 pagina's geeft het in woord en beeld (vooral plankaarten) de geschiedenis

Recensies

van regionaal ontwerpen aan, voor, in, door en met de provincie Zuid-Holland. Centraal in het boek staan zes thema's: Stedenbaan, over de integrale ontwikkeling van lightrail en stad; Kustzone, waarin landaanwinning en hoogwaterbescherming centraal staan; A4-corridor, de snelweg die Amsterdam en Antwerpen verbindt; Stedelijke uitbreiding, over verstedelijkingsconcepten in de zuidelijke Randstad; Landschap, als contramalen als drager van bijzondere kwaliteiten; Industrieel-logistiek complex, over de haven, glastuinbouw en verwevenheid van stromen.

De verhalen rondom deze thema's zijn gevat in zes hoofdstukken die samen de kern van het boek vormen. Elk hoofdstuk laat zich lezen als een beknopte geschiedenis van het ontstaan en de doorontwikkeling van ideeën over de ruimtelijke inrichting van Zuid-Holland rondom het thema. In deze verhalen klinken zowel de specifieke Zuid-Hollandse context, de algemene tijdsgeest, als het bredere denken over de ruimtelijke ordening in Nederland door. Ook geven ze inzicht in toevalligheden, veranderende opvattingen en (beleids-)keuzes die mede richting hebben gegeven aan het thema. Ze laten zien dat regionaal ontwerp op verschillende manieren en op initiatief van verschillende partijen wordt ingezet. Daarmee is *Kracht van regionaal ontwerp* geen boek over regionaal ontwerp door de Provincie Zuid-Holland als instituut, maar een boek over de veelzijdigheid van regionaal ontwerpen aan de geografische entiteit Zuid-Holland.

Naast de thematische hoofdstukken zijn in het boek zes interviews opgenomen. Aan het woord komen achtereenvolgens de ambtenaar, de directeur, de onderzoeker, de wetenschapper, de bestuurder, en de adviseur. De interviews laten zien dat je op heel verschillende manieren bij regionaal ontwerpen betrokken kunt zijn, maar bovenal geven ze een persoonlijke dimensie aan enkele van de ontwerpen uit de zes thematische hoofdstukken.

In het boek komen verschillende kanten van regionaal ontwerpen aan de orde. Het identificeert nieuwe opgaven en maakt deze zichtbaar, brengt samenhang aan tussen een veelheid aan opgaven en biedt een kompas voor de toekomst. Een regionaal ontwerp is dus geen *blueprint* of uitvoeringsgericht ontwerp. Het ontwerpen aan de regio creëert vrije denkruimte die op verschillende manieren voeding geeft aan (gemeenschappelijke) beeldvorming en besluitvorming. Bij dit ontwerp wordt door de schalen heen gewerkt: internationale, nationale, regionale en lokale schaalniveaus

komen wisselend aan de orde. Dit reflecteert mooi in de kaartbeelden die als illustraties in het boek zijn opgenomen. Deze variëren van uitsneden van delen van Zuid-Holland tot positionering van Zuid-Holland in Noordwest-Europa.

Het boek is rijk geïllustreerd met beelden uit verschillende ontwerpen, plannen en studies die in de tekst besproken worden. Helaas ontbreekt bij veel van de kaartbeelden een jaartal of andere tijds aanduiding. De kaartbeelden zijn hierdoor lastig te plaatsen, zeker voor lezers die niet of minder bekend zijn met de plan-geschiedenis van Zuid-Holland. Een overzicht van de (belangrijkste) regionale ontwerpen voor Zuid-Holland door de tijd, bijvoorbeeld als onderdeel van de tijdlijn die in de binnenflap is opgenomen, zou een welkome aanvulling zijn geweest. De illustraties vormen hierdoor ook geen eigenstandig beeldverhaal van de geschiedenis van regionaal ontwerpen aan Zuid-Holland. Hierdoor blijven zaken als de getekende ontwikkeling van een thema door de jaren heen, of ontwikkelingen in de representatie van regionale ontwerpen onderbelicht.

Een belangrijke kracht van regionaal ontwerpen is dat het partijen met elkaar in gesprek brengt en kan verbinden. Helaas besteedt het boek hier slechts zijdelings aandacht aan. Af en toe maakt de tekst melding van de initiatiefnemers tot een plan of studie, of wie eraan hebben bijgedragen of meegewerkt. Ook wordt hier

Signalementen

en daar gereflecteerd op de specifieke rol van de Provincie. Het boek geeft echter geen gedetailleerd inzicht in de coalities, samenwerkingen en institutionele ontwikkelingen die aan de regionale ontwerpen gelieerd zijn, die zo'n ontwerp dragen, of kunnen maken of breken. Misschien een onderwerp voor een volgend boek?

Tot slot een compliment voor de schrijvers. Zij hebben helder weten neer te zetten hoe ontwerpen op regionale schaal samenhangt met het concrete schaalniveau van uitvoeringsprojecten en ontwikkelingen in de fysieke werkelijkheid. Ook de samenhang tussen diverse regionale ontwerpen door de tijd heen komt prachtig in het boek naar voren. In nieuwe ontwerprondes worden ideeën en concepten verder uitgediept en aangepast aan nieuwe ontwikkelingen en inzichten. Het gaat om 'permanente visievorming door de schalen heen' zoals de eerste les luidt uit het slothoofdstuk. 'Aandacht voor governance is onmisbaar' is de tweede les. Plan en proces zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, zeker in de huidige tijden van samenwerking, coalities en samengesteld opdrachtgeverschap. De derde les is 'begin bij de lagen in het landschap'. Niet de ruimtelijke programma's, maar de natuurlijke condities (bijvoorbeeld bodem, water) en bestaande fysieke structuren hebben aan betekenis gewonnen in regionaal ontwerpen door de jaren heen.

De schrijvers sluiten af met een korte vooruitblik naar de toekomst van regionaal ontwerpen. Ze constateren dat visies in de huidige tijd moeten over-

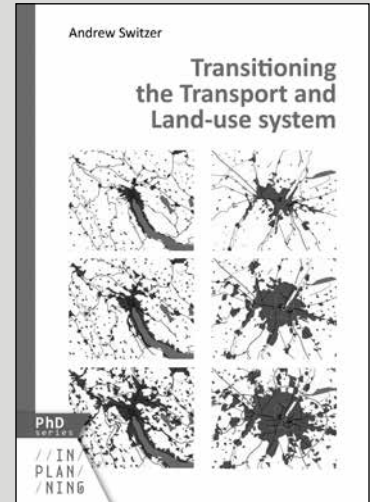
tuigen op inhoud en niet op macht. Alleen dan kunnen ze als kompas een krachtig instrument vormen, bijvoorbeeld bij besluitvorming. Ook zijn de opgaven veranderd ten opzichte van de afgelopen vijftig jaar. Energietransitie, economische innovatie en klimaatverandering zijn nu actueel. Deze opgaven lijken zich op dit moment vooral thematisch te organiseren zo constateren de schrijvers. Regionaal ontwerpen is hierbij niet vanzelfsprekend. De nieuwste generatie ontwerpend onderzoek laat echter zien dat regionaal ontwerpen met nieuwe ruimtelijke concepten (zoals stedelijk metabolisme en energielandschappen) potentiële en zinvolle verbanden naar boven haalt. Regionaal ontwerpen zal opnieuw zijn kracht en meerwaarde moeten laten zien, passend bij de opgaven en structuren van de huidige tijd.

Annet Kempenaar (j.kempenaar@rug.nl) is Landschapsarchitect en als Universitair Docent verbonden aan het departement Planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Transitioning the Transport and Land-use system

Andrew Switzer (2019) *Transitioning the Transport and Land-use system*, InPlanning, Groningen, 266 p., ISBN 978-94-91937-40-8, gratis te downloaden

Dit Engelstalige proefschrift richt zich op de vraag hoe het toepassen van

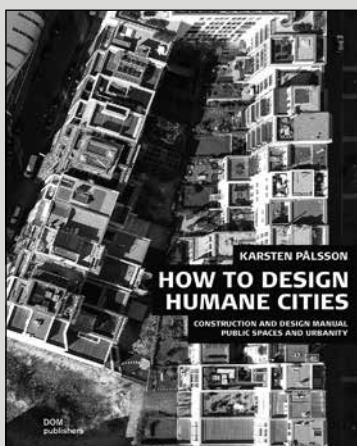
theorieën en concepten uit het vakgebied van transitiestudies kan helpen om verandering in stedelijke regio's beter te begrijpen. Verder wordt gereflecteerd over hoe dit handvatten kan bieden om de urgente duurzaamheidsopgaven waar deze regio's voor staan aan te pakken. Op basis van een literatuurstudie is een raamwerk gemaakt van het ruimte- en mobiliteitssysteem. Deze bestaat uit structuren en daarmee samenhangende praktijken van verschillende soorten actoren. Meestal handelen actoren naar deze structuren, maar zij kunnen daarvan afwijken. Door dit handelen worden structuren gereproduceerd of veranderd. Daarbij worden de actoren en structuren beïnvloed door diverse regels en discoursen. Vervolgens is gekeken waarom en hoe transitie plaatsvindt in het regionaal ruimte- en mobiliteitssysteem door middel van een vergelijkende casestudie in de stedelijke regio's van München en Zürich. Tenslotte is onderzocht

Signalementen

hoe rondom de knooppuntontwikkeling in de regio Amsterdam de conceptualisatie van het ruimte- en mobiliteitssysteem als een sociaal-technisch systeem geïntegreerd kan worden in een planningsbenadering om transitiepogingen te ondersteunen. De breedte van deze benadering - in termen van de overwogen ontwikkelingen en betrokken actoren - resulteerde in innovatieve en gedragen oplossingen voor het duurzaamheidsvraagstuk.

Public Spaces and Urbanity

Karsten Pålsson (2018) *Public Spaces and Urbanity*, DOM publishers, Berlijn, 272 p., ISBN 978-3-86922-614-9, € 48,00

Dit rijk geïllustreerde *construction and design manual* laat concreet zien hoe je stedelijke ontwikkelingsprojecten een menselijk gezicht kan geven.

Als architect en docent volgt de Deense auteur daarmee het gedachtegoed van Jan Gehl, die al decennialang meer aandacht vraagt voor het zorgvuldig inrichten van de gebouwde omgeving. Strevend naar levendige, publieke ruimten - zoals smalle, compacte straten met verspringende gevels - die rekening houden met de zintuigen van de voetganger en waar mensen elkaar kunnen ontmoeten en interactie kan ontstaan. De klassieke Europese binnensteden met hoge dichtheden zijn de inspiratiebron geweest voor dit boek. Aan de hand van tal van gerealiseerde projecten worden ruimtelijke parameters, straatpatronen, pleinen en gebouwtypes behandeld. Geordend in tien verschillende thema's, waaronder de herstructurering van stadswijken, de transformatie van industrie- en haventerreinen en het verbinden van suburbane gebieden aan de centrale stad. De inspirerende projecten komen uit twaalf verschillende Europese steden, waaronder Berlijn, Copenhagen en Madrid. Wie niet het beschouwende verhaal van Richard Sennett (recensie ook in dit nummer) wil lezen, maar graag wil zien hoe je dit in de praktijk vormgeeft, pakt dit boek erbij.

Ng'ambo Atlas

Department of Urban and Rural Planning, Zanzibar and African Architecture Matters (2019) *Ng'ambo Atlas*, LM Publishers, Volendam, 192 p., ISBN 978-94-6022-517-8, € 59,50

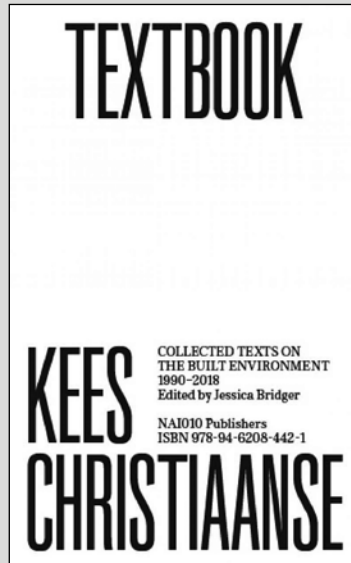
Zanzibar-stad is de hoofdstad van het Tanzaniaanse eiland Zanzibar en heeft circa 600.000 inwoners. De grootste attractie in de stad is het historische centrum (Stone Town) met tal van huizen van koraalsteen, dat als werelderfgoed bekendstaat bij UNESCO. Het andere deel van de stad heet Ng'ambo, wat letterlijk 'de andere kant' betekent en ook wel de nieuwe stad wordt genoemd. Dit gedeelte is veel groter en moderner met diverse bedrijfsgebouwen, grote appartementencomplexen en achterbuurten. De afgelopen jaren hebben de gemeente Amsterdam, African Architecture Matters en het Department of Urban and Rural Planning in Zanzibar onderzoek gedaan naar het stedelijk landschap van dit stadsdeel. Een op het eerste gezicht bijzondere samenwerking, maar beide steden kennen als UNESCO World Heritage site de uitdagingen die te maken hebben met cultureel erfgoed en verdere verstedelijking. Het resultaat is een atlas, met tal van foto's, kaarten, stedenbouwkundige plannen en verhalen van inwoners, die inzicht geeft

in meer dan honderd jaar stedelijke ontwikkeling en *Swahili urbanism*. Voor de Nederlandse lezer laat het vooral zien hoe je materieel en immaterieel erfgoed kan integreren in stedelijke planning.

Kees Christiaanse Textbook

Jessica Bridger (2018) *Kees Christiaanse Textbook*, nai010, Rotterdam, 256 p., ISBN 978-94-6208-442-1, €19,95

Kees Christiaanse is een Nederlands architect en stedenbouwkundige. Nadat hij in de jaren tachtig werkte bij het Office for Metropolitan Architecture (OMA) van Rem Koolhaas startte hij in 1989 een eigen bureau in Rotterdam en Keulen. Zijn werk focust zich vooral op stedenbouwkundige opgaven in complexe urbane situaties en op het aansturen van urbane processen. Hij was verantwoordelijk voor grote projecten zoals *Hamburg HafenCity*, de revitalisering van de Rotterdamse oevers en het *Olympic Legacy Plan* in Londen. Gedurende zijn carrière heeft Christiaanse zijn werk als architect en stedenbouwkundige altijd gecombineerd met onderzoek en onderwijs, onder andere in Berlijn, Zurich en Singapore. Deze combinatie heeft tot vruchtbare kruisbestuivingen geleid en tot diverse interessante artikelen met veel internationale vergelijkingen. Dit Engelstalige boek is een verzameling van die artikelen,

van 1990 tot nu en eindigt met een interview door de redacteur met Christiaanse. De onderwerpen variëren van de compacte stad, diversiteit, Jane Jacobs en mobiliteit tot het herbestemmen van oude gebouwen en de invloed van stedelijk ontwerp op mens en maatschappij. De korte, goed leesbare hoofdstukken geven op deze manier een interessant overzicht van dertig jaar nadenken over en werken aan stedelijke ontwikkeling.

Circulaire economie in kaart

Planbureau voor de Leefomgeving (2019) *Circulaire economie in kaart*, PBL, Den Haag, 66 p., gratis te downloaden op www.pbl.nl

In een circulaire economie staat het efficiënter gebruiken van grondstoffen centraal. Dat geeft milieuwinst, bijvoorbeeld omdat minder nieuwe materialen zoals plastics en metalen nodig zijn, broeikasgasemissies kunnen afnemen en de verontrei-

niging van bodem, water en lucht afneemt. De Nederlandse economie telt nu zo'n 85.000 circulaire activiteiten die werk bieden aan circa 420.000 mensen. Maar er is nog geen zicht op de door het kabinet beoogde versnelde overgang naar een volwaardige circulaire economie. Hiervoor zijn veel meer nieuwe initiatieven nodig. Deze breken echter nog moeilijk door vanwege hardnekkige normen en gewoonten, onvoldoende beprijzing van milieugebruik, en wringende wet- en regelgeving. De overheid kan de overgang naar een circulaire economie versnellen door - naast recycling - meer in te zetten op het repareren, delen, leasen of circulair ontwerpen van producten. Dat concludeert het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) in dit rapport. Met deze inventarisatie brengt het PBL voor het eerst de circulaire activiteiten in de Nederlandse economie in beeld. Ook analyseert het PBL welke belemmeringen de overgang naar een circulaire economie in de weg staan en welke vervolgstappen de overheid kan zetten om deze overgang te versnellen.

Column O. Naphta

Moderne tijden,

luit de titel van een boek door Joos Philippens (2018), journalist bij het *Limburgs Dagblad*. Het is een *vie romancée* over Marcel van Grunsven (1896-1969) die 35 jaar lang burgemeester van Heerlen was, van 1929 tot 1962. In de kern draait het om diens streven om van Heerlen een moderne stad te maken, modern in de zin van architectuur en stedenbouw. Van Grunsven vond een bondgenoot in architect Frits Peutz, een Groninger uit rooms-katholieke ouders, die na zijn internaatstijd op Rolduc (Kerkrade) in Delft studeerde en in 1920 een eigen architectenbureau in Heerlen begon.

Ofschoon Philippens dat lijkt te zijn ontgaan, voerde Van Grunsven een klassieke strategie: tracht een stad – of welke nederzettingvorm dan ook – een eigen signatuur te geven door middel van een specifieke vormgeving en locatie van gemeenschapsgebouwen. Was dat voorheen het werk van heersers, krijgsheren, koningen, pausen en keizers, in moderne tijden mogen in het openbaar bestuur benoemde (gekozen) burgers dat proberen. Al voordat de parlementaire democratie uitbrak was de traditie ontstaan dat behalve openbare (bestuurs) gebouwen ook particuliere publieksgebouwen met een gemeenschapsfunctie de hoge eer te beurt viel cachet te geven aan hun omgeving: ziekenhuizen, warenhuizen, buurthuizen. *Gezichtsbepalend* (publiek, sociaal, esthetisch) is hiervoor het toverwoord en doorslaggevende eigenschap. Op de vraag wie dat beter doen, democratisch gekozen bestuurders of zelfbenoemde keizers, industrietycoons of soortgelijke op de schaal van autoritair tot dictatoriaal aangelegde types, gelieve de lezer zelf antwoord te geven.

Het nietszeggende – identiteitsloos in actuele planpraak – Heerlen dat Van Grunsven in 1929 aantrof, heeft hij achtergelaten met enkele parels van moderniteit: het Retraitehuis (1933), het Glaspaleis (1936) van Schunck – intussen prachtig gerestaureerd en in gebruik als bieb, museum en dansschool; ga dat zien – de bioscoop Royal (1938), het Raadhuis (1952) en de Schouwburg (1969). Het rooms-katholieke Retraitehuis was reeds in ontwikkeling, maar kreeg na de benoeming van Van Grunsven de juiste injectie tot uitvoering, omdat hij de

aanstelling van Peutz als architect omarmde. Hoe zijn smaak werd gevormd, is niet helemaal duidelijk. In ieder geval was Van Grunsven buitengewoon gefascineerd door de film *Pantserkruiser Potemkin* van Serge Eisenstein (1925), die tot zijn ergernis de lokale filmkeuring niet wist te passeren. De roomse voormannen in Heerlen vreesden het communisme nog meer dan het fascisme. Ook de Weissenhofsiedlung in Stuttgart (1927) vormde voor hem een inspiratiebron.

Met de betrekkelijk recente bodemdaling in Groningen voor ogen, zullen sommige lezers verrast opkijken dat bodemverzakkingen, trillingen, spontane instortingen (sinkholes) en overeenkomstige geologische ongemakken in de mijnbouwstreek gemeengoed waren. De functionalist Peutz, die geen bouwkunde maar civiele techniek had gestudeerd, hield rekening met zulke verstoringen en ontwierp voor zijn gebouwen lichte constructies (staalskelet) met los van elkaar beweegbare onderdelen.

Moderne tijden vertelt voor alles over een vervlogen tijdvak waarin een autoritaire burgemeester na sanering van de gemeentefinanciën (zijn primaire opdracht) zijn wethouders ruim overvleugelt en probleemloos zware inhoudelijke portefeuilles naar zich toetrekt. Van Grunsven nam afscheid voor de anti-regentenrevolutie van 1967. Hij bood alles wat in zijn tijd werd verwacht van een sterke burgemeester en verschaft daarmee tevens alle grondstof voor genoemde revolutie. Toen Van Grunsven solliciteerde legde de gouverneur van Limburg alle brieven van niet-Limburgse sollicitanten zonder aarzelen terzijde en had hij zich bij voorbaat verzekerd van de steun van de directie van de Oranje Nassau mijnen en van Henri Poels, die de mijnwerkers voorzag van zuiver christendom en goede woningen. In een opvallend anachronisme laat de auteur op een bepaald moment Van Grunsven iets 'delen' met anderen. Delen? Stel je voor. Deze burgemeester in ambtskostuum gaf inlichtingen, deelde iets mede en kapte vervolgens een wat naar hij vermoedde even langdradig als incompetent antwoord zou worden na twee zinnen af. Ze waren ten minste duidelijk, die moderne tijden.

**Rooilijn
houdt me scherp.
Het is mijn vaste
bron van inspiratie.**

Dolly Loomans,
Rooilijn redacteur

**Word nu lid
& ondersteun
Rooilijn**

Ga naar www.rooilijn.nl

**Al vanaf €33,50
per jaar!**

Rooilijn

Het tijdschrift voor wetenschap en beleid in de ruimtelijke ordening

